

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nina Marok

Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne)razumevanja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nina Marok

Mentor: red. prof. dr. Mitja Velikonja

Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne)razumevanja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

Hvala Alešu Debeljaku za motivacijo.

Hvala mentorju, Mitji Velikonji, za vso strokovno in moralno podporo ter potrpežljivost.

Mami in oči, hvala za vse!

Sarajevo, hvala ti in »ne daj se«!

Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne)razumevanja

Druga polovica devetnajstega stoletja je na Balkanski polotok prinesla mnoge spremembe. Poleg tega, da so Evropo že nekoliko pred tem preplavljale mnoge reforme in krize, je svojo moč močno izgubljalo tudi Otomansko cesarstvo. Vstaje balkanskih narodov proti Turkom so pripeljale do velike vzhodne krize, ki se je končala s podpisom Berlinskega sporazuma leta 1878. Slednji je Avstro-Ogrski dodelil Bosno in Hercegovino, ki je v letih habsburške nadvlade doživela mnoge spremembe na vseh družbenih nivojih, novi okupator pa se je do Bosne in Hercegovine pogosto obnašal kolonizatorsko, njene prebivalce pa dojemal v orientalističnem in balkanističnem duhu. Razpravo bo tako odprla teoretska opredelitev pojmov, kot so kolonializem, orientalizem in balkanizem, medtem ko bo drugi sklop dela ponudil vpogled v konkretne dogodke tistega časa. Sledil bo kritični opis kulturnega dogajanja v Sarajevu predvsem v času skupnega finančnega ministra Benjamina Kállaya, medtem ko bo zadnji del skušal pokazati posledice avstro-ogrske nadvlade na današnjo podobo Evrope, Balkana ter predvsem Bosne in Hercegovine.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Avstro-Ogrska, orientalizem, kolonializem, islam.

Habsburgs, Bosnia and Islam: Culture of (In)comprehension

The second half of the 19th century brought many changes to the Balkan Peninsula. In addition to Europe being flooded by many reforms and crises slightly before that time, the Ottoman Empire was losing much of its power. The uprisings of Balkan nations against the Turks led to the Great Eastern Crisis, which ended with the signing of the Treaty of Berlin in 1878. The treaty laid down that Austria-Hungary was to annex Bosnia and Herzegovina; the latter went through many changes under Habsburg hegemony, at all levels of society. The new occupier often treated Bosnia and Herzegovina as a coloniser would and viewed its population in an Orientalistic and Balkanistic spirit. The discussion will therefore open with a theoretical definition of notions such as colonialism, Orientalism and Balkanism, whereas the second part of the paper will provide insight into the actual events of the time. This will be followed by a critical description of cultural events in Sarajevo, especially during the office of the Austro-Hungarian Minister of Finance Benjamin Kállay, whereas the final part of the paper will try to demonstrate the effects of Austro-Hungarian hegemony on the present-day image of Europe, of the Balkans and, in particular, of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Orientalism, colonialism, Islam.

Kazalo

1 UVOD	8
2 OPREDELITEV POJMOV IN TEORETSKI OKVIR	11
2.1 Kolonializem in imperializem	11
2.2 Kolonialni diskurz	14
2.3 Orientalizem	16
2.4 Balkanizem	17
2.5 Kolonialne in postkolonialne identitete	22
3 EVROPA, BALKAN IN HABSBUURŽANI NA BALKANU DO BERLINSKEGA KONGRESA IN NEPOSREDNO PO NJEM	24
3.1 Okupacija Bosne in Hercegovine	31
3.2 Sarajevo pod vojaško upravo (od 19. avgusta do 31. decembra 1878)	33
4 KOLONIALNA POLITIKA AVSTRO-OGRSKE	37
4.1 Kállayev režim v Bosni in Hercegovini (1882–1903)	41
4.2 Kállayeva nacionalna politika in metode njenega uresničevanja	44
4.3 Politika izoliranja BiH od sosednjih jugoslovanskih dežel	45
5 KULTURNI IMAGINARIJ HABSBUURŠKE BOSNE IN HERCEGOVINE	48
5.1 Avstro-ogrška konfesionalna politika v Bosni in Hercegovini	48
5.1.1 Katoliška cerkev	49
5.1.2 Pravoslavne verske inštitucije	50
5.1.3 Muslimanske verske ustanove: islamska verska skupnost in vakufska uprava	51
5.1.4 Judovske bogočastne občine	54
5.1.5 Evangeličanska cerkvena občina	54
5.2 Šolstvo in šolske reforme	55
5.3 Ustvarjanje bosanske nacije: časopis <i>Bošnjak</i> in Narodni muzej	58
5.4 Časopisje in književnost	62
5.4.1 <i>Bosanska vila – list za zabavu, pouku i književnost</i>	63
5.4.2 <i>Nada – časopis za pouku, zabavu i umjetnost</i>	66
5.4.3 <i>Behar – list za zabavu i pouku</i>	70
5.5 Kulturna društva	72
5.5.1 <i>La Benevolencija</i>	72
5.5.2 <i>Prosvjeta</i>	72

5.5.3 <i>Napredak</i>	73
5.5.4 <i>Gajret</i>	73
5.6 Likovna umetnost.....	74
5.6.1 Slikarstvo in kiparstvo.....	75
5.6.2 Arhitektura.....	76
5.7 Sarajevski vsakdan in prosti čas.....	84
5.7.1 Uprizoritvene umetnosti.....	84
5.7.2 Kultura oblačenja.....	86
6 OD ANEKSIJE DO PRVE SVETOVNE VOJNE.....	89
6.1 Aneksija.....	89
6.2 Sarajevska mladinska gibanja.....	92
6.3 Atentat in posledice.....	94
6.4 Sarajevo v prvi svetovni vojni.....	96
7 CESARSKI IN SODOBNI ORIENTALIZEM.....	98
7.1 Islamofobija.....	98
7.2 Zahod, BiH in islamofobija v 20. in 21. stoletju.....	105
7.2.1 Mednarodna vmešanost v vojni v Bosni in Hercegovini (1992–1995).....	106
7.2.2 Islamofobija v Bosni in Hercegovini.....	109
8 ZAKLJUČEK.....	112
9 LITERATURA.....	115

Kazalo slik

Slika 5.1: Sarajevska Vijećnica leta 1896.....	80
Slika 5.2: Sarajevska Vijećnica kot nacionalna knjižnica leta 1947.....	80
Slika 5.3: Paviljon Bosne in Hercegovine na mednarodni razstavi v Bruslju leta 1897.....	81
Slika 5.4: Fasada paviljona Bosne in Hercegovine na Jubilarni razstavi na Dunaju, 1898.....	82

Kazalo tabel

Tabela 5.1: Prebivalstvo Sarajeva glede na versko pripadnost med leti 1851 in 1921.....	48
---	----

1 UVOD

Balkanski polotok so od konca 18. stoletja preplavljale številne vojne, ki so zmanjševale moč Otomanskega cesarstva, ki je tedaj vladalo večinskemu delu tega področja. Od osamosvojitve Srbije izpod sultanove oblasti vse do neuspešnih reform Otomanskega cesarstva, ki je po vzoru evropskih držav posegalo v družbene strukture in ki so se pogosto končevale z vstaji ter na koncu z veliko vzhodno krizo leta 1875, se je med letoma 1877 in 1878 na Balkanu razdivjala rusko-turška vojna. Slednja ima svoje korenine v nacionalnih prebujanjih balkanskih narodov, pri čemer sta se Srbija in Rusija skupaj uprli Otomanskemu cesarstvu, končala pa se je s Sanstefanskim mirom. Eno od vprašanj, na katerega naj bi Sanstefanski mir odgovarjal, je zadevalo tudi Bosno in Hercegovino. Sporazum je določal avtonomni status Bosne in Hercegovine, četudi še vedno v okviru Otomanskega imperija, vendar pa so Zahodne velesile kaj kmalu pokazale, da se s tovrstno rešitvijo ne strinjajo in julija 1878 podpisale Berlinski sporazum, ki je razveljavil Sanstefanskega in ki je odločil, da na področje Bosne in Hercegovine in Sandžaka vkorakajo avstro-ogrske čete, ki bodo na tem območju uvedle »red in mir«. Da pa Bosna in Hercegovina formalno (*de jure*) ostaja del Otomanskega imperija.

Ob koncu 19. stoletja je v Bosni in Hercegovini skupaj z novo oblastjo prišlo tudi do drastičnih sprememb na vseh družbenih nivojih, katere je avstro-ogrski okupator imenoval modernizacija družbe, ki bo pod novo upravo postala del zahodnoevropskega civilizacijskega kroga. Za dvojno monarhijo je Bosna in Hercegovina predstavljala mejno kulturološko cono, v kateri se začenja Orient in v kateri se mora srednje-evropska civilizacija dodobra zasidrati. Četudi je res, da je Bosna in Hercegovina pod novo oblastjo doživela infrastrukturni razcvet, kar je povečalo število prebivalcev in razširilo meje mesta Sarajeva, se je novi okupator do novoosvojenega ozemlja pogosto obnašal kolonialistično. Vpogled v Evropo ob koncu 19. stoletja namreč razkriva imperializem, ki je bil tedaj na svojem vrhuncu in glede na to, da se Dinastija Habsburg ni mogla vključiti v kolonialistično igro pri delitvi severne Afrike, je to izgubo želela nadomestiti na Balkanu, in sicer na račun Otomanskega cesarstva (Vervaet 2013).

Magistrsko delo bo obravnavalo značilnosti kulturne politike Avstro-Ogrske v času vladavine habsburškega cesarstva v Bosni in Hercegovini (1878–1918). Ker zelo pomemben del te politike predstavlja odnos dvojne monarhije do islama, bo delo raziskovalo predvsem habsburške poglede na islam in njihov vpliv na kasnejša zahodna dojetanja islama, vključno z današnjimi. Otomansko cesarstvo, ki je pred prihodom Avstro-Ogrske na tem področju vladalo štiristo let, je v letih svojega vladanja ustvarilo bogato dediščino na številnih

področjih vsakdanjega življenja in kulturnega delovanja (umetnost, arhitektura, književnost), s prihodom Avstro-Ogrske pa se je podoba regije spremenila, to pa ne le v smislu modernizacije in urbanih struktur, temveč tudi v smislu spremenjene demografske slike in načinov kolektivnega samorazumevanja v regiji živečih skupnosti.

Prvi, teoretski sklop dela, bo podal terminološko podlago in razložil pojme, kot so kolonializem, imperializem, orientalizem, balkanizem in s tem povezani diskurzi ter identitete, medtem ko bo drugi, praktični sklop, ponudil kulturno-antropološko študijo o avstro-ogrskem odnosu do predhodnih vladavin v Bosni in Hercegovini, poteku osvajanja, prevzemanja in preoblikovanja kulturnih vzorcev ter njihovem vplivu na današnje razmere v luči odnosov med islamom in zahodnim svetom. V tem kontekstu bo delo skušalo posebej raziskati načine, kako in v kolikšni meri je nova oblast prispevala k razvoju in širjenju nacionalizmov na omenjenem področju, pri čemer si bo pomagalo s primeri iz kulturnega vsakdana avstro-ogrske Bosne in Hercegovine.

Delo bo obravnavalo orientalistično-balkanistične pristope, katerih se je posluževala avstro-ogrska uprava, kar pomeni, da je za celovito razumevanje tematike pomembno poznavanje kulturnega konteksta tedanjega časa, torej dobe prevladujočega imperializma in kolonializma. Zato bo prvo poglavje drugega sklopa ošinilo dogajanja v Evropi, na Balkanu ter Habsburško dinastijo na Balkanu do Berlinskega kongresa, kar bo vodilo v razpravo o različnih vejah družbeno-političnega življenja v času Avstro-Ogrske in tako ponudilo vpogled v kulturni imaginarij Bosne in Hercegovine, predvsem v času skupnega finančnega ministra Benjamina Kállaya, ki je bil na tej funkciji med leti 1882 in 1903.

Zadnji del magistrskega dela pa bo obravnaval sodobni orientalizem in se bo tako v največji meri osredotočil na pojav islamofobije ter zahodne reprezentacije islama v današnjem času. Pri tem ne bo šlo le za dojetje islama na Zahodu, temveč se bo dotaknilo tudi pojava islamofobije v sami Bosni in Hercegovini.

Skozi magistrsko delo bom skušala potrditi ali ovreči naslednje hipoteze:

1. Orientalistični in kolonialistični pristopi so v kulturno-političnem delovanju Avstro-Ogrske predstavljali vsakdanji standard.
2. Avstro-ogrska kulturna politika je spodbujala rast nacionalizmov v Bosni in Hercegovini.
3. Islamska skupnost, ki jo je formalno ustanovila avstro-ogrska uprava, je bila osnovana z namenom lažjega nadzora in vodenja večinskega muslimanskega prebivalstva.
4. Orientalizem in kolonializem Avstro-Ogrske odsevata v današnji podobi sveta.

Raziskava bo geografsko omejena na področje Sarajeva kot glavnega mesta na novo osvojenega področja, študija pa bo svoje vire in gradivo črpala iz analize primarnih in sekundarnih virov s področja politike, publicistike in umetnosti tistega časa, in sicer s časopisjem, publicistiko, arhitekturo in zakonodajo v glavni vlogi. Prav tako je študija rezultat analize sekundarne literature s področja zgodovine, umetnostne zgodovine in literarne kritike. Študija predstavlja enega od dveh medsebojno komplementarnih delov raziskave, ki nastaja v sodelovanju z Univerzo v Sarajevu, pri čemer pričujoča razprava predstavlja kulturološko, sarajevska pa umetnostnozgodovinsko interpretacijo dogajanja v Sarajevu v času Avstro-Ogrske. Medtem, ko pričujoče delo obravnava kulturni imaginarij, skozi katerega se odražajo orientalistično-balkanistični pristopi in razumevanja Avstro-Ogrske v času njene nadvlade v Bosni in Hercegovini, bo druga študija podrobneje raziskovala neomavrski slog v arhitekturi in spremembe v urbani strukturi Sarajeva kot del avstro-ogrske kulturne politike. Tako lahko rečemo tudi, da pričujoča naloga predstavlja zaključeno celoto, ki pa je obenem tudi neke vrste začetek »dela v nadaljevanju«.

2 OPREDELITEV POJMOV IN TEORETSKI OKVIR

Ania Loomba na samem začetku študije o kolonializmu in neokolonializmu navaja, da se pojma kolonializem in imperializem pogosto uporabljata kot sinonima. Tovrstna uporaba terminov pa je precej površna in zato potrebuje nadaljnjo analizo. Glede na to, da bo prvo poglavje v celoti namenjeno kolonialnim in imperialističnim diskurzom, je na prvem mestu nujno razjasniti pomene teh pojmov. Ker imata oba pojma, tako kot tudi njune izpeljanke neokolonializem in neoimperializem, več pomenov, se zdi še bolj potrebno razjasniti, v kakšnem pomenu bodo ti termini uporabljeni v pričujočem delu. Tako bo prvi del tega poglavja skušal opredeliti te termine, medtem ko se bo preostanek poglavja ukvarjal s kolonialnimi diskurzi in identitetami.

2.1 Kolonializem in imperializem

Oxfordski slovar angleškega jezika navaja, da izraz kolonializem izvira iz latinske besede *colonia*, kar je prvotno označevalo posestva Rimljanov, ki so se naselili v drugih deželah, hkrati pa so obdržali rimsko državljanstvo. Kolonializem tako lahko opredelimo kot osvajanje in nadzorovanje ozemlja in dobrin drugih ljudi, vendar pa že iz oxfordske definicije sklepamo, da izraz ni omejen zgolj na evropski kolonializem, pri katerem se evropske sile širijo na področja Azije ali Afrike, temveč gre za zelo razširjen pojav, katerega skozi zgodovino vedno znova srečujemo. Tako lahko denimo tudi Rimski imperij v 2. stoletju, ki je segal od Armenije do Atlantskega oceana, razumemo kot kolonializem. Za pričujočo študijo pa je vendarle večjega pomena evropski kolonializem, saj so evropski osvajalci začeli uvajati drugačne kolonialne prakse, ki so svet spremenile bolj od prejšnjih oblik kolonializma. Marksisti glavno razliko med prvobitno in sodobnejšo obliko kolonializma vidijo v tem, da je šlo pri zgodnejši obliki za predkapitalistične kolonializme, medtem ko se je sodobni kolonializem oblikoval vzporedno s kapitalizmom v Zahodni Evropi. Kapitalistični kolonializem tako ni bil omejen zgolj na prejemanje tributov, dobrin in bogastva od dežel, ki jih je osvojil, temveč je poleg tega tudi močno prestrukturiral njihova gospodarstva, kar je imelo za posledico kompleksno razmerje z matičnimi državami. Med koloniziranimi in kolonizatorskimi deželami se je tako vzpostavil neprekinjen obojestranski pretok človeških in naravnih virov. Po eni strani so sužnje in mezdne delavce skupaj s surovinami prevažali v metropolo ali na druge lokacije, kjer so v manufakturah izdelovali potrošniške dobrine za mestna središča. Po drugi strani pa so kolonije pomenile tudi privlačna tržišča za evropske

proizvode¹. Ne glede na to, v kateri smeri so potovali ljudje in material, so končni dobički vedno pritekali nazaj v t. i. domovino oziroma kolonizatorsko deželo. Preseljevali so se tako kolonizatorji, kot tudi koloniziranci. Medtem ko so prvi v novo osvojene države potovali v vlogi uradnikov, potopiscev, administratorjev, vojakov ali učiteljev, so koloniziranci v metropole potovali v vlogah sužnjev, mezdnih delavcev, domačih služabnikov ali trgovcev, vselej pa kot poceni delovna sila. Pri svojem vdiranju v najgloblje strukture koloniziranih družb in pri svojih površinskih stikih z domačim prebivalstvom so sicer različni kolonizatorji uporabljali različne tehnike in vzorce prevlade, vendar so vsi prispevali k ekonomskemu neravnovesju, ki je bilo potrebno za rast evropskega kapitalizma in njegove industrije. Loomba in Južnič tako navajata, da je bil kolonializem neke vrste posrednik, ki je botroval rojstvu evropskega kapitalizma, saj brez kolonialne širitve družbena tranzicija, ki je privedla do kapitalizma, v Evropi sploh ne bi bila mogoča (Loomba 2009, 7–10; Južnič 1980).

Razlike med predkapitalističnimi in kapitalističnimi kolonializmi so pogosto poudarjene s tem, da se kapitalistične kolonializme poimenuje tudi imperializmi. Vendar pa Loomba opozarja, da je to pogosto zelo problematično početje, saj ima tudi imperializem svoje korenine v predkapitalistični zgodovini². Nekateri po drugi strani imperializem razlagajo kot pojav, ki je bil predhoden kolonializmu, tako da je za oba pojma najbolje, da ju ne omejujemo na en sam semantični pomen, temveč poskušamo vrsto njunih spreminjajočih se pomenov razumeti v zgodovinskih kontekstih, v katerih so nastali. Lenin in Kautsky sta v zgodnjem 20. stoletju besedi imperializem pripisala nov pomen, in sicer tako, da sta imperializem povezala z določeno fazo kapitalizma:

Rast finančnega kapitalizma in industrije v zahodnih državah je privedla do ogromnega presežka kapitala. Tega denarja v matičnih državah zaradi omejenosti domače delovne sile ni bilo mogoče dovolj dobičkonosno investirati. Kolonije niso razpolagale s kapitalom, so pa imele obilico delovne sile. Zato je bilo treba kapital iz zahodnih držav preseliti v manj industrializirane dežele in jih tako prisiliti, da ohranjajo rast matičnih gospodarstev. /.../ Evropski finančni kapital bo tako kaj kmalu absorbiral preostanek vsega sveta /.../ (Loomba 2009, 11).

Ta globalni sistem je Lenin poimenoval imperializem in ga opredelil kot najvišjo fazo v razvoju kapitalizma, saj meni, da je rivalstvo med različnimi imperialnimi vojnami kataliziralo njihov destruktivni učinek in prenos kapitalizma. Omenjena vrsta razmejitev, po

¹ Na ta način so na primer v zahodni Indiji so proizvajali sladkor za kupce iz Evrope, surov bombaž pa so iz Indije prepeljali v Anglijo, ga tam predelali v obleke, nato pa spet prodali v Indiji, kar je močno prizadelo indijsko tekstilno industrijo.

² Rusija in Španija sta bili obe predkapitalistični državi.

kateri je kapitalizem razločevalni kriterij, je pogosto uporabljena za utemeljitev domneve, ki ločuje kolonializem od imperializma. V tem pomenu imperializem ni nujno vezan na neposredno kolonialno oblast, saj ekonomska in socialna razmerja odvisnosti in nadzora zagotavljajo tako delovno silo kot tudi trge za razvoj evropske industrije in njenih proizvodov. Ta pojav se v sodobnem smislu pogosto imenuje tudi neokolonializem ali neoimperializem (Loomba 2009, 11).

Četudi zgornje razlikovanje med kolonializmom in imperializmom ne zahteva nujne kolonialne zgodovine za pojav imperializma, pa je bila predvsem kolonialna prevlada tista, ki je omogočila rast evropske industrije in njenega finančnega kapitala, tako da bi lahko tudi dejali, da je v tem smislu imperializem najvišja stopnja kolonializma. Avtorica navaja, da lahko v sodobnem smislu ločimo med kolonizacijo, kar označuje osvojitve teritorija, prilastitev materialnih virov, izkoriščanje delovne sile in vmešavanje v politične in kulturne ustroje tega teritorija, ter imperializmom kot globalnim sistemom. Kljub temu pa še vedno obstaja precejšnja nejasnost glede razmejevanja ekonomskih in političnih konotacij te besede. Če namreč imperializem definiramo kot politični sistem, v katerem imperialni center vlada nad koloniziranimi deželami, potem bi dodelitev politične samostojnosti morala pomeniti tudi konec imperija za te dežele in posledično tudi konec imperializma. Če pa imperializem razumemo predvsem kot ekonomski sistem osvajanja in nadzora trgov, potem ga politične spremembe v osnovi ne ogrožajo, temveč ga lahko celo redefinirajo³.

Kot smo videli, se torej imperializem in kolonializem utemljujeta na več različnih načinov, in sicer vselej glede na posamična zgodovinska preoblikovanja teh izrazov. Loomba predlaga, da bi lahko bila ena od metod razločitve v tem, da ju ločujemo prostorsko in ne časovno. Tako lahko imperializem ali neoimperializem razumemo kot pojav, ki izvira iz velikih mest in pomeni proces, ki vodi k dominaciji in nadzoru. Medtem ko lahko imperializem deluje brez formalnih kolonij, kot denimo danes Združene države Amerike, kolonializem ne more delovati brez kolonij (prav tam, 12). Na tem mestu si upam iti še dlje in na podlagi povedanega skleniti, da če imajo danes Združene države imperialno oblast nad večino zemeljske oble, pa so novejšje članice (med njimi tudi Slovenija) in članice, ki se za članstvo še potegujejo, neokolonije držav ustanoviteljic Evropske unije.

Zdi se, da je skrajni čas, da se ustavimo še pri terminu postkolonialno. Predpona 'post' nakazuje, da gre za posledice nečesa, te posledice pa so lahko dvojne, in sicer: časovne, kar pomeni, da označujejo nekaj, kar se dogaja *po* nečem drugem, ali ideološke, torej v smislu

³ Primer ekonomskega imperializma so danes denimo ZDA, ki po vsem svetu vladajo z vojaško (NATO) in ekonomsko (npr. McDonalds) oblastjo, ne da bi v ta namen dejansko potrebovale neposreden političen nadzor.

nečesa, kar je izpodrinilo nekaj drugega. Pomembno se je zavedati tudi, da je, če neenakosti, ki jih je ustvaril kolonializem, še vedno niso odstranjene, prezgodaj govoriti o koncu kolonializma. Tako je lahko določena država hkrati postkolonialna – v smislu formalne neodvisnosti – in neokolonialna – v smislu še vedno obstoječe ekonomske in kulturne odvisnosti. Zato ne smemo prezreti formalne dekolonizacije na eni in dejstva, da so neenaka razmerja oblasti prenesena tudi na sodobno nesorazmerje med državami 'prvega' in 'tretjega' sveta, na drugi strani (prav tam).

2.2 Kolonialni diskurz

Kolonializem je torej nasilen prevzem območij in gospodarstev, medtem ko gre pri evropskem kolonializmu poleg tega še za prestrukturiranje nekapitalističnih ekonomij, in sicer v interesu evropskega kapitalizma. Kot sem že navedla, je večina marksističnih mislecev kolonializem umestila v spekter kapitalizma, vendar je na tem mestu potrebno poudariti, da so kljub nasprotovanju kapitalizmu tudi marksisti kapitalizem obravnavali kot izkoriščevalsko, vendar nujno stopnjo v zgodovini človeških družb. Zgodovina je bila namreč v njihovih očeh teleološko gibanje, ki naj bi svoj vrhunec doživela v komunizmu, ki bi nastopil kot rezultat silovitega boja med vzajemno nasprotujočimi si razredi. Četudi se na prvi pogled sliši paradokсно, so socialisti in kapitalisti napredek dojemali v podobnem smislu: oboji namreč napredek dojemajo kot visoko stopnjo industrializacije in prevlade človeka nad naravo, kar izhaja iz sodobnega evropskega razumevanja vloge znanosti in tehnologije. V okviru kolonializma pa so se te ideje skupaj z zahodnimi tehnologijami izvažale tudi v kolonizirane dežele (prav tam, 27).

Za boljše razumevanje pričujočega dela, ki bo obravnavalo ideologijo Avstro-Ogrske na prehodu z 19. na 20. stoletje in ideologijo današnjega Zahoda, si bom pomagala s študijo Antonia Gramscija, italijanskega politika, teoretika in med drugim ustanovitelja italijanske komunistične partije, v kateri razlaga, na kakšen način lahko ideologije delujejo čez ločnice, ki razmejujejo različne razrede⁴. Gramsci je tako razlikoval med različnimi vrstami ideologij in v splošnem je ideologijo videl kot vrsto orodja za ohranjanje družbene kohezije ter za izražanje interesov vladajoče elite, vendar je hkrati tudi opozarjal, da vzporedno obstajajo določene ideologije, ki odražajo upor zatiranih razredov oziroma družbenih slojev. V tem smislu je zavest proletariata (torej zatiranih subjektov) dvojna: po eni strani sprejema in se

⁴ Študij, ki obravnavajo fenomene ideologije, ali posameznih podvrst ideologije je ogromno in o ideoloških bojih sta velik prispevek med drugimi ponudila tudi Foucault in Althusser, vendar menim, da je za razumevanje dotičnega problema dovolj Gramscijeva analiza, saj v zadostni meri razlaga odnose med družbenimi razredi.

prilagaja volji vladajočih razredov, po drugi strani pa je sposobna razvijati odpor. Gramsci je v svojem raziskovanju odtenkov znotraj 'razrednega subjekta' poudaril ključno razliko med *filozofijo* in *zdravim razumom* in v tej razliki je videl dve ravni, na katerih delujejo ideologije. *Filozofija* je po njegovem mnenju specializirana obravnava določene pozicije, medtem ko gre pri *zdravem razumu* za vsakdanjo, praktično, popularno zavest človeških bitij: »/zdrav razum je/ kompleksen sklop verovanj, ki v sebi združuje elemente kamene dobe z načeli napredne znanosti ter lokalne predsodke iz vseh zgodovinskih obdobj s filozofijo prihodnosti, v kateri naj bi bilo človeštvo vsega sveta združeno« (Gramsci v Loomba 2009, 35). Zdrav razum torej ne predstavlja nič drugega, kakor zmes idej, na osnovi katerih se oblikuje konkretna praktična zavest ljudskih množic. Navedeno pa nas kaj kmalu privede tudi do Gramscijevega koncepta *hegemonije*, katero avtor označi kot silo, ki se ustvari s kombinacijo prisile in privolitve. Vladajoči razredi (pa naj gre za razrede znotraj evropskih družb, ali za razmerja med kolonizatorskimi in koloniziranimi ljudstvi) prevlade ne dosežejo zgolj z uporabo nasilja, temveč tudi s tem, da ustvarjajo voljne subjekte, ki pristajajo na to, da so prevladani. Pri tem igra ideologija ključno vlogo medija, preko katerega se določene ideje širijo in s pomočjo katerega postanejo verodostojne. Hegemonija se tako ne vzpostavlja le z neposredno manipulacijo ali indoktrinacijo, temveč (predvsem) z vplivanjem na človeški zdravi razum (Loomba 2009, 27–36).

Kolonialna prevlada je vključevala številne represije in mnogo nasilja in je pogosto videna kot nekaj, kar ni imelo nikakršne zveze s privolitvijo koloniziranih ljudstev, vendar se moramo zavedati, da je prisila v kolonialnih družbah delovala z roko v roki s sprejemanjem, ki je bilo deloma vsiljeno in deloma prostovoljno. Za vse evropske kolonialne režime velja, da so poskušali pridobiti privolitev posameznih skupin, ki bi preostanek prebivalstva prepričale v pravilnost kolonizacije, medtem ko so druge bolj ali manj izključevali iz civilne družbe. Tako lahko rečemo, da so tudi najbolj represivni kolonialni režimi vključevali tudi nekaj obojestranskega popuščanja. Ravno s pomočjo soglasja določenih skupin koloniziranih ljudstev in s pomočjo obojestranskega popuščanja, so hegemonije lahko privedle do tega, da so se ideje in prakse pogosto tudi preoblikovale in vključile v obravnavane družbe (Loomba 2009, 37).

Glede na Gramscijevo opredelitev zdravega razuma in hegemonije nad idejami in praksami lahko potrdimo tudi Foucaultovo predpostavko, da znanje nikdar ni nepristransko, temveč je vedno tesno povezano z delovanjem oblasti. Ker se bo pričujoča študija ukvarjala predvsem z avstro-ogrskim odnosom do islama, se zdi neizogibno ozreti na Saidov diskurz orientalizma, pri čemer igrajo pomembno vlogo tako Gramscijeve kot tudi Foucaultove predpostavke.

2.3 Orientalizem

Poznavanje Orienta, kakršno je bilo ustvarjeno in je prevladovalo (ter še prevladuje) na Zahodu, pomeni ideološko orodje kolonialne oblasti. Saidova knjiga govori o zahodnih reprezentacijah nezahodnih kultur, zlasti tistih, ki so bile ustvarjene v okviru akademske discipline, ki se je imenovala orientalizem. Ta se je namreč oblikovala vzporedno z evropskim vdiranjem na Orient, avtor pa je v svojem delu raziskal, na kakšen način je formalni študij Orienta, skupaj z osrednjimi literarnimi in kulturološkimi besedili, ustvaril določene načine dojemanja in mišljenja, ki so prispevali k ohranjanju in razvoju kolonialne oblasti. Tako Said poudarja, da veliko število omenjenih besedil pravzaprav temelji na avtoriteti akademikov, inštitucij in vlad. Pri tem pa je najpomembnejše, da takšna besedila ne ustvarjajo samo znanja, temveč tudi realnost, ki naj bi jo opisovali: »Sčasoma znanje in realnost ustvarita tradicijo, oziroma tisto, čemur Michel Foucault pravi diskurz. In prav materialna prisotnost oziroma teža tega diskurza je tista, ki je resnično odgovorna za besedila, ki nastajajo v njegovem okviru« (Said v Loomba 2009, 50). V svojem delu je avtor skozi metodo analize literarnih (in drugih) besedil opisal vrsto ustvarjalnih piscev, ki so prispevali k oblikovanju orientalizma kot inštitucije, v okviru katere je bila ustvarjena optika, skozi katero je bil Orient opazovan, predvsem pa nadzorovan. Obenem je ravno ta nadzor tvoril podlago za ustvarjanje tovrstnih znanj, tako da se lahko strinjamo s tem, da je orientalistično znanje najtesneje povezano s kolonialno oblastjo. Omenjena besedila (literarna, potopisna ...) so namreč ogromno prispevala k vzpostavitvi dihotomije med Evropo in njenimi *Drugimi*, ta dihotomija pa je bila osrednjega pomena za kreacijo evropske kulture in za ohranjanje ter širitev evropske hegemonije nad drugimi. Impresivno znanje orientalistov je namreč vselej teklo skozi filter njihovih kulturnih predsodkov, medtem ko je »študij« Orienta dejansko predstavljal politično vizijo realnosti, katere ustroj je pospeševal razliko med »nami« (Evropo, Zahodom) in »drugim« (tujim, koloniziranim): »Če /pri analizi/ uporabljamo kategorije, kakršne so orientalno in zahodno, nas bo to vedno pripeljalo do polarizacije te razmejitev: tako bo orientalec postal še bolj orientalski, zahodnjak pa še bolj pozahoden. To bo omejilo naše možnosti človeškega zблиžanja različnih kultur, tradicij in družb« (Said v Loomba 2009, 52). V kolikor upoštevamo vse navedeno, nam kaj kmalu postane jasno, da je pravzaprav Evropa tista, ki v resnici predstavlja »kreacijo tretjega sveta«, saj temelji »evropsko« razkošje na materialnem bogastvu in delu, ki prihaja iz kolonij in je tako plod trdega dela in trupel Arabcev, Indijancev, Afričanov in pripadnikov rumenih ras. Povezava med tem, kar je vidno, in tem, kar je skrito, med dominantnim in marginaliziranim ter med idejami in inštitucijami,

nam pokaže, kako deluje oblast prek jezika, književnosti, kulture in institucij, ki urejajo naš vsakdan. Tovrstna razširjena definicija oblasti je omogočila pokazati, kako je prav ta oblast ustvarila diskurz Orienta, tako da je študij Orienta pravzaprav predstavljal »politično vizijo realnosti, ki je bila strukturirana kot niz binarnih opozicij med 'njimi' in 'nami'« (Said v Loomba 2009, 53). Ta dualnost pa je bila ključna za samopodobo Evrope, saj ta temelji na nasprotjih glede na Drugega; če so 'oni' barbarski, pomeni, da smo 'mi' civilizirani in če je Orient statičen, pohoten in len, pomeni, da je Evropa v procesu stalnega napredka, ki temelji na brzdanju spolne sle in trdnem delu (Loomba 2009).

Četudi so vsa ta besedila osnovana in so hkrati ustvarjala novo, binarno strukturirano videnje obeh skupin, pa nikakor ne smemo pozabiti, da so podobe Afričanov, Turkov, muslimanov, ljudožercev ... krožile po Evropi tudi že dolgo pred začetkom kolonializma. Podoba muslimana, ki je krožila po Evropi 12. in 13. stoletja ter prikazovala barbarskega, tiranskega in promiskuitetnega nasilneža, se zdi namreč popolnoma identična s poznejšimi orientalističnimi podobami, kakršne je opisoval Said. Ravno zato so debate o kolonialnih diskurzih tovrstne podobe včasih obravnavale kot statične produkte brezčasnega nasprotja med »zahodnimi« in »nezahodnimi« ljudmi in idejami, vendar pa so se vse te podobe oblikovale in preoblikovale skozi različna obdobja, v katerih je prihajalo do stikov. Kolonializem pa je bil osrednja točka, na kateri so bile te podobe dograjene in rekonstruirane, in sicer z namenom (samo)dokazovanja superiornosti Evrope nad preostalim svetom (prav tam).

2.4 Balkanizem

Saidovemu orientalizmu soroden, vendar v mnogih pogledih samostojen diskurz, pa je nekaj let po objavi *Orientalizma* analizirala Maria Todorova, in sicer v delu *Imaginarij Balkana*. Tako že v uvodu v svojo knjigo navaja, da izraz »balkanizacija« že ob začetku 20. stoletja ni označeval zgolj delitve velikih in za samostojno življenje nesposobnih političnih enot, temveč je pomenil – podobno kot orientalizacija – povratek k plemenskemu, zaostalemu, primitivnemu in barbarskemu. Podobno kot orientalizem, se je tudi balkanizem razvijal v zahodnih akademskih krogih, pri čemer pa je Balkan označeval »drugo Evropo«, ki se ne želi prilagoditi vedenjskim normam omikanega sveta. Kot navaja Todorova, je Balkan prvič vznemiril t. i. civilizirani svet v času balkanskih vojn (1912–1913), ki so spodbudile mirovna gibanja v Evropi, s tem pa tudi proučevanje vzrokov in posledic balkanskih vojn. Tako je

komisija Carnegijevega sklada za mir⁵ leta 1914 sestavila poročilo, ki navaja, da je bila prva balkanska vojna obrambne narave in se je bojevala za neodvisnost, medtem ko je šlo pri drugi za roparsko vojno, kjer sta obe nasprotujoči si strani izgubili v materialnem in moralnem smislu. Naloga »civiliziranega« sveta na Balkanu je torej po mnenju komisije ta, da preneha z izkoriščanjem teh narodov za lastno korist ter da jih spodbuja k sklepanju arbitražnih dogovorov (Todorova 2001, 25–26).

Prav ta Carnegijev sklad za mir se je leta 1993, med osamosvojitvenimi vojnami na Balkanu, namesto, da bi se odpravil na teren in skušal ugotoviti resnične razloge za vojne spopade, raje zadovoljil s prepisom iz leta 1913 in poročilu nadel ime *Druge balkanske vojne*. Zanimivo je, da Zahod z neizmerno lahkoto obsoja balkanske narode za primitivizem, ki nikdar zares ne utihne in tako zlahka na kontinuiran način povezuje dogodke, med katerimi je bilo osemdeset let zatišja. Četudi je nesporno, da se je prva svetovna vojna začela na Balkanu, vseeno razloga za njen izbruh ne gre iskati le tam, zagotovo pa je imela druga svetovna vojna kaj malo opraviti z Balkanom, ki se je vanjo vključil razmeroma pozno in proti svoji volji. Ravno zaradi tega, navaja Todorova, v poročilu iz leta 1993 o drugi svetovni vojni ni niti besede, saj je nikakor ne more pripisati kaki stvari, ki bi bila povezana z Balkanom, medtem ko »/je/ osemdeset let velikanskih sprememb v preostanku Evrope in nadaljnjih medsebojno uničevalnih zdrah na Balkanu kaj malo pripomoglo k razrešitvi problema, ki ga to geografsko področje predstavlja za Evropo« (Kennan v Todorova 2001, 29). Na tem mestu se gre zagotovo strinjati z avtorico, ko pravi, da je izrazito neevropsko to, da Balkan nikoli ne doseže razsežnosti evropskih pokolov in da je prava arogantnost slišati blaga priznanja, da ta razporejenosti niso lastna le ljudem na Balkanu, temveč jih srečamo tudi pri drugih evropskih narodih, da pa kljub temu omenjene samosvoje značilnosti vendarle močno prevladujejo pri balkanskih narodih (Todorova 2001, 30).

Todorova razlaga, da gre pri balkanizmu, ki je zemljepisno ime pretvoril v eno najmočnejših slabšalnih oznak v zgodovini, mednarodnih odnosih in političnih vedah, za vprašanje, ki se začne kot zgodba o nedolžnih netočnostih, ki izvirajo iz pomanjkljivega zemljepisnega in zgodovinskega znanja ter se prenašajo z izročilom. Temu sledi zasičenje zemljepisnega imena s političnimi, družbenimi, kulturnimi in ideološkimi prizvoki ter pojav slabšalne rabe besede »Balkan« v času prve svetovne vojne. Ne nazadnje pa je to tudi zgodba o popolni ločitvi označbe od njenega predmeta, ki ji je sledilo ponovno in povratno pripisovanje ideološko obremenjene označbe tega področja, še posebej po letu 1989 (prav tam, 30–31). Podobno kot

⁵ Komisijo so sestavljale znane osebnosti iz Francije, Združenih držav, Velike Britanije, Rusije, Nemčije in Avstro-Ogrske (Todorova 2001, 26).

pri orientalizmu se sicer zgodovinarji zavedajo sprememb, ki so se odvile na tem področju v zadnjih dvestotih letih, vendar pa je njihov diskurz o Balkanu kot kulturno-geografski entiteti preglasil diskurz, ki konstrukt uporablja kot močan statičen simbol zunaj zgodovinskega časa. Na tem mestu se postavlja vprašanje, po čem se balkanizem razlikuje od orientalizma, oziroma kaj je tisto, kar Saidov *Orientalizem* ločuje od *Balkanizma* Marije Todorove. Kot lahko razberemo že iz zgornjega sklopa, se je za orientalizmom skrivala korporativna ustanova za obravnavanje Orienta, in sicer v smislu avtoriziranja pogledov nanj, opisovanja, poučevanja, urejanja in v veliki meri vladanja. Torej kot slog Zahoda pri gospodovanju, restrukturiranju in vladanju nad Orientom (prav tam). Saidovo nasprotovanje orientalizmu temelji predvsem na dejstvu, da kot »miselni sistem k raznovrstni, dinamični in kompleksni človeški resničnosti pristopa s stališča nekritičnega posploševanja in nam zato vsiljuje tako sliko večne vzhodnjaške resničnosti, kot tudi nasprotnega, vendar nič manj večnega in posplošenega Zahoda, ki Orient opazuje od daleč in tako rekoč od zgoraj« (Said v Todorova 2001, 31). In četudi se zdi, da Saidova kritika orientalizma pravilno opisuje razmerja Balkana z Zahodom, se je potrebno zavedati, da balkanizem ni le podzvrst orientalizma, kljub temu, da je medsebojna povezava teh dveh fenomenov neizpodbitna (Todorova 2001). Omenjeni retoriki se namreč med seboj zagotovo prekrivata, vendar pa se med seboj podobno prekrivajo vsi odmevni diskurzi, od rasizma in razvoja, pa vse do modernizacije in civilizacije (prav tam).

Kot glavno značilnost, ki Orient ločuje od Balkana, Todorova navaja zgodovinsko in zemljepisno trdnost Balkana, ki je v nasprotju z neoprijemljivo naravo Orienta. Razmerje med abstraktnima Vzhodom in Zahodom se je namreč skozi zgodovino spreminjalo, vsekakor pa ta dihotomija obstaja že vsaj od Starih Grkov, ki so s pomočjo Orienta ponazorili nasprotje med civiliziranimi in barbari, čeprav je njihova glavna cepitev potekala med kultiviranim jugom in barbarskim severom. Vzhod pa skozi zgodovino ni zmeraj pomenil slabšalnega pola tega razmerja, saj je denimo za Bizanc, ki je predstavljal središče civiliziranega evropskega sveta, Zahod označeval barbarstvo in nezrelost. Danes ustaljena delitev Evrope na razviti Zahod in barbarski Vzhod je dejansko razmeroma pozna iznajdba filozofov 18. stoletja: Ker geografski vzhod Evrope in vzhodni del sveta zaostaja za Evropo predvsem na področju gospodarske učinkovitosti, so Vzhod pogosto istovetili z industrijsko počasnostjo in zaostalimi družbenimi razmerji, ki so bila v nasprotju s kapitalističnim Zahodom. Tako se lahko strinjamo s Todorovo, ko pravi, da je imelo vsako obdobje svoj »Orient«, kar mu daje zelo relativno naravo, ki je odvisna od vrste normativnih vrednosti in od zornega kota (prav tam). V nasprotju s tem ima Balkan še kako trdno mesto v zgodovini, nanj pa sta odločilno vplivali

dve zapuščini, in sicer tisočletni Bizanc z globokim političnim, verskim in kulturnim vplivom ter petstoletna otomanska vladavina, ki je polotoku ne nazadnje tudi nadela ime in vzpostavila najdaljše obdobje politične enotnosti. Ravno otomanski dejavniki so tisti, ki so v največji meri izzvali danes veljavne stereotipe. Kot navaja Todorova, otomanska zapuščina nosi značilnosti 18. in 19. stoletja, četudi se je otomanski imperij na Balkan raztezal od 14. do zgodnjega 20. stoletja. Tako je na vseh področjih, na katerih je mogoče zaznati otomansko politično, kulturno in gospodarsko zapuščino, v času odcepitve prišlo do ostre prekinitve, ki se je v največji meri zaključila s koncem prve svetovne vojne: »Otomanska zapuščina si je na demografskem področju ljudske kulture zagotovila nepretrgano življenje. Preživela je tudi kot dediščina percepcije, ki se bo nenehno porajala in prerajala dokler bo zgodovinska samoidentiteta v balkanskih družbah veljala za odločilno« (prav tam, 38). Glede na to, da je balkanska identiteta pogosto v tesni povezavi z Otomanskim cesarstvom, je razumljivo tudi stališče, da je Balkan začel izgubljeni svojo identiteto tedaj, ko se je začel evropeizirati (prav tam). Že izbor besed nakazuje na razliko med Balkanom in Evropo, saj se nekaj, kar je že »evropsko«, ne more evropeizirati. Proces »evropeizacije« ali »modernizacije« Balkana v 19. in 20. stoletju je med drugim pomenil zmago birokratske nacionalne države, s čimer naj bi izginil še zadnji preostanek cesarske zapuščine, ki je v tistem času veljala za pomanjkljivost. Pa je dejansko s tem, ko je po evropskem vzoru ustvarjal enotne nacionalne države, dejansko postal kaj bolj *evropski* in s tem kaj manj *balkanski* – v simbolnem pomenu besede? Ne zares ...

V povezavi z nedotakljivo in skrivnostno naravo Orienta, kot ga opisujejo orientalisti in katerega kritizira Said, je tudi vloga, ki jo je Orient ponujal Zahodu. Slednji je namreč v Orientu videl eksotično in namišljeno kraljestvo, v katerem domujejo pravljice in čudesa, ki so navdihnili mnoge romantične pisce. Po drugi strani pa je postal tudi pobeg iz realnosti za liberalce in nacionaliste, ki so v Orientu videli simbol za svobodo in izobilje tako v materialnem kot tudi v čutnem pomenu. Zato ni čudno, da se orientalistični diskurz pri svojem predmetu proučevanja pogosto zateče k prisposobi ženske (prav tam, 38–41). V nasprotju z njim je balkanistični diskurz izrazito moški, saj »/.../ s svojo nedomiselnostjo in mankom izobilja sproži odkrit in neposreden, navadno negativen odnos z redkimi odkloni v eno ali drugo smer« (prav tam, 40). Tudi na Balkanu namreč naletimo na predstavo o skrivnostnem pobegu v srednji vek, vendar brez čutnih prizvokov Orienta, saj gre za izrazito moške čare, kot so srednjeveško viteštvo, orožje in zarote, katerega predstavljajo balkanski moški, ki so brez izjeme neusmiljeni, surovi in neurejeni. Zaradi njegove zemljepisne lege in otomanske tradicije je skrivnostni karakter Balkana pravzaprav odboj svetlobe z Orienta, kar

se zrcali v tem, da skoraj vsi opisi Balkana kot osrednjo značilnost ponujajo njegovo prehodno lego. S tem Balkan predstavlja most med stopnjami rasti, od koder izvirajo označbe, kot so *polrazvit*, *polkolonialen*, *polorientalski* in *polciviliziran* (prav tam, 40–43). Kot bomo podrobneje videli v nadaljevanju tega dela, pa sta označbi *polkolonialen* in v povezavi s tem *svobodna država* pravzaprav domislica Zahodnih imperialistov, za katero se je skrivala resničnost zatiranja in manipulacije, tako da se lahko na tem mestu strinjamo z Du Boisom, ki je leta 1945 zapisal, da je »/.../ na Balkanu 60 milijonov oseb v 'svobodnih državah' Madžarski, Romuniji, Bolgariji, Jugoslaviji, Albaniji in Grčiji. Te skupaj predstavljajo neuko, revno in bolno ljudstvo, nad katerim Evropa že načrtuje 'območje vpliva'« (Du Bois v Todorova 2001, 44). Četudi bom v nadaljevanju tega dela opozarjala na kolonialistično naravo avstro-ogrske nadvlade v Bosni in Hercegovini, pa je na tem mestu izrednega pomena poudariti to, da je Balkan izpadel iz razprave o orientalizmu in postkolonializmu med drugim tudi zato, ker Balkan *je* Evropa, četudi le njen provincialni del. Razlike med Balkanom in Evropo temeljijo na različnih ozemeljskih razponih geografske, gospodarske, politične in kulturne Evrope, pri čemer v ospredje stopa evrocentrizen, ki je »izrazito sodoben pojav, katerega izvor ne sega nič dlje kakor v renesanso, pojav, ki je doživel razcvet šele v 19. stoletju. Zato predstavlja eno izmed razsežnosti kulture in ideologije sodobnega kapitalističnega sveta« (Amin v Todorova 2001, 44). Poleg tega, da Orient Zahodu predstavlja geografsko oddaljenega Drugega, medtem ko bi lahko za Balkan rekli, da je Drugi znotraj Evrope ali Drugi v neposredni bližini, pa se lahko strinjamo tudi s trditvijo, da če je orientalizem diskurz o vsiljenem nasprotju, potem je balkanizem diskurz o vsiljeni dvoumnosti. Medtem ko se Saidov orientalizem precej razločno istoveti z islamom, je na Balkanu problematična multikonfesionalna narava tega področja, kar slednjemu daje dvoumen karakter, saj islam *je* prisoten, a soobstaja z ostalimi evropskimi religijami. Po drugi strani pa se dvoumnost prikaže sama od sebe v njegovi geografsko-kulturni legi, ki *je* in hkrati *ni* evropska. Zato se lahko strinjamo s trditvijo, da je Balkan *Zahod Vzhoda*, Todorova pa ugotavlja, da gre pri takšnem razumevanju za združevanje dveh zahodnih pogledov in retorik, ki sta cepljeni ena na drugo, in sicer retoriko religije in retoriko razredov:

Medtem ko je obravnavanje islama temeljilo na nedvoumni drži do verske drugačnosti, je bil odnos do otomanske oblike vladanja, ki je vzbujala povsem drugačen razredni pogled na solidarnost do muslimanskih otomanskih gospodarjev, dvoličen. Slednji je bil v ostrem nasprotju z revnimi in neuglajenimi, vendar krščanskimi parveniji, ki jih je opisoval diskurz skoraj identičen tistemu, ki je slikal nižje razrede na Zahodu /.../ (prav tam, 47).

Tako lahko zgornjo trditev o razlikovanju med orientalizmom in balkanizmom nadgradimo s trditvijo, da gre pri orientalizmu za obravnavo razlik med tipi, medtem ko balkanizem proučuje razlike znotraj enega tipa (prav tam). Orientalizma in balkanizma zato ne gre enačiti, četudi medsebojna povezanost ni vprašljiva. V avstro-ogrski oblasti v Bosni in Hercegovini se zrcali živahna mešanica enih in drugih pristopov, vendar ker menim, da pri okupaciji Avstro-Ogrske dejansko *je* šlo za kolonizacijo, četudi je bila ta kratkotrajna, se v nadaljevanju pogosteje poslužujem kritike orientalizma kot pa balkanizma.

2.5 Kolonialne in postkolonialne identitete

Kot sem že navedla, se je kolonializem vedno upravičeval s pomočjo podob, ki so ljudstva koloniziranih dežel prikazovale kot manjvredne, torej s pomočjo stereotipov o njihovi vrojeni primitivnosti. Vendar pa (recimo jim) rasni stereotipi, kot sem že navedla, niso zgolj produkt kolonializma, temveč izhajajo že iz starogrških in rimskih obdobij, v katerih so nastale določene dolgotrajne šablonske predstave o manjvrednih evropskih in drugih ljudstvih. »Te podobe so bile v srednjeveški in novoveški zgodovini predelane tako, da je postalo krščanstvo tista prizma, skozi katero se je prikazovalo vse svetovno znanje. Toda, ker je Biblija govorila, da smo vsi ljudje otroci istih staršev, je bilo precej težko razložiti obstoj 'divjakov' in 'pošasti'« (Loomba 2009, 112). Ljudstva so si na tovrstna vprašanja odgovarjala z razlagami, da gre pri teh divjaških skupinah za ljudi, ki so si nabrali božji gnev, kaj kmalu pa so razlago začeli iskati v bioloških značilnostih in tako vse, kar ni »belo«, razglasili za manjvredno (črncev se ne da umiti, torej jih je narava naredila za manjvredne). V 16. in 17. stoletju so bila tovrstna stereotipna stališča del vsakdanjika, predvsem pa so bile krščanske identitete ustvarjene v opoziciji nasproti islamu, judovstvu ali poganstvu. Pri tem je najpomembnejšo vlogo igral islam, ki je nastopil kot osrednja grožnja krščanstvu. Tako so verske razlike postale tudi (zmeden) indeks kulturnih, etničnih in rasnih razlik. Zanimivo pri tem je denimo razumevanje termina Maver; ta je sprva označeval arabske muslimane, a četudi niso bili vsi muslimani temnopolti, so Evropejci sčasoma Mavre začeli povezovati s temno poltjo⁶. Verski in kulturni predsodki, naperjeni proti črni polti in islamu, torej proti dvema pojavoma, ki sta bila oba dojeta kot hudičevo delo, so okrepili tudi njuno medsebojno domnevno povezavo (prav tam). Zgodnje ideje in njihova protislovja so se okrepili vzporedno z evropsko kolonialno širitvijo in z vzpostavitvijo koncepta naroda in državnosti. Kljub ogromnim razlikam med kolonialnimi dosežki različnih evropskih narodov, so ti ustvarjali precej podobne stereotipe o

⁶ Tako se tudi angleški izraz, ki označuje črnca, glasi »blackamoor« (Loomba 2009, 113).

t. i. drugih, med katere pa niso sodili le ljudje iz daljnih kolonij, temveč tudi tisti, ki so se nahajali na periferijah velikih centrov, oziroma na obrobju Evrope, vendar še vedno v neposredni bližini večjih držav. Tako je bilo denimo v primeru Ircev ali pa v primeru ljudstev Balkana, katerih stereotipne reprezentacije se niso kaj dosti razlikovale od podob izvornih Američanov, Afričanov, Indijcev ali Turkov; vsi so bili namreč videni kot primitivni, naivni in iracionalni. Večino kolonialnih podjetij so spremljala prizadevanja kolonizatorjev, da bi kolonizirance spreobrnilo (na način, da bi ti sprejeli 'napredne' novosti, ki jih je kolonizator prinesel), ta želja pa je bila povsod navzoča že od začetkov najzgodnejših osvajanj. Tako na primer v potopisih iz 16. in 17. stoletja vedno naletimo tudi na »dobre« Turke, Maročane ali Indijce, ki z veseljem sprejemajo krščansko vero. Težnje po verskih spreobrnitvah so bile v resnici uporabne kot legitimizacija ekonomskega plenjenja. In četudi teksti pričajo o t. i. dobrih pripadnikih sicer primitivnih ljudstev, to še nikakor ne pomeni, da so ti dejansko tudi enakopravno sprejeti med kolonizatorskim ljudstvom, temveč ravno s svojo poslušnostjo močnejšemu dajejo legitimnejšo pravico do tega, da ga še naprej izkorišča. Četudi si je nadel gosposki klobuk in trdo dela v uradu in je, seveda, sprejel krščanstvo, bo pripadnik koloniziranega naroda najverjetneje še vedno »eden od drugih«, kar ga bo spremljalo tudi, ko bo kolonialne nadvlade konec. To bo najverjetneje spremljalo tudi njegov naraščaj, drugo in tretjo generacijo. Sicer se bo morda lahko povzpela po lestvici nekoliko višje (še raje pa ji do dodeljen položaj znotraj kolonije v nekem od uradov, kjer se od nje ne bo pričakovalo znatnih sposobnosti, razen tega, da lahko ostale pripadnike svojega ljudstva prepriča o pravilnosti kolonizatorjeve oblasti), pa bo v primerjavi z »avtohtonim belcem« vedno pripadnik nižjega razreda.

Na tem mestu se tako srečamo z vprašanjem križišča rasnih ideologij s procesom oblikovanja razredov, kar pa je v največji meri odvisno od narave konkretnih koloniziranih družb in od posebnosti rasnih ideologij, ki so se v njih uveljavile (prav tam).

Kot sem že namignila, se rasna razmerja, ki so se oblikovala v obdobju kolonializma, ohranjajo še dolgo po tem, ko se spremenijo mnoge ekonomske strukture, na osnovi katerih so ta razmerja nastala. Neenakosti, ki so se oblikovale v kolonializmu, še dandanes vplivajo na plače in možnosti migrantov, ki prihajajo iz nekdanjih kolonij. Postkolonialni svet, v katerem trenutno živimo, je tako še vedno opredeljen s kompleksnim spektrom ekonomskih in rasnih razlik. Imperializem je namreč svet razdelil na metropole in njihove satelite, odnos med njimi pa je opredeljen z neenakim razvojem samega kapitalizma ter z odvisnostjo »nerazvitih« od »razvitih« držav in zato živimo v svetu enega samega kapitalizma, ki kreira tako razvoj določenih držav, kot tudi nerazvitost drugih (prav tam).

3 EVROPA, BALKAN IN HABSBUURŽANI NA BALKANU DO BERLINSKEGA KONGRESA IN NEPOSREDNO PO NJEM

Odnos dvojne monarhije do Balkana je bil v svoji osnovi motiviran predvsem s težnjo po hegemoniji na tem področju in možnostmi, ki jih je Balkan kot torišče svetovne politike nudil za afirmacijo Avsto-Ogrske kot velesile. Zaradi teh motivov je bila dvojna monarhija stalno navzoča na Balkanu in predstavlja zelo vpliven faktor v oblikovanju zgodovine balkanskih narodov. Po drugi strani pa so omenjeni motivi dvojno monarhijo pripeljali tudi do stalnih spopadov z Rusijo, ki je bila zaradi pomoči pri uporih turškemu cesarstvu in religijsko-etnične (pravoslavno-slovanske) bližine z balkanskimi narodi v prednosti, tako da se je Avstro-Ogrska trudila preprečiti nastanek ruske hegemonije na Balkanu. V kolikor bi do tega prišlo, bi namreč Rusija zaokročila južne meje dvojne monarhije. Glede na to, da so v monarhiji živeli tudi južni Slovani, pa je seveda strah pred rusko hegemonijo, ki bi ogrozila obstoj Avstro-Ogrske, vse bolj naraščal, tako da si je dvojna monarhija prizadevala ustvariti nadzor nad Balkanom, s čimer bi seveda na tem področju utišala vpliv velike Rusije.

Tradicija balkanske politike Habsburške monarhije sega še v čase prve srbske vstaje proti Turkom na začetku 19. stoletja, ko je nadvojvoda Karlo dobro opazil, da bi neodvisna Srbija lahko kaj kmalu postala privlačna za vse južne Slovane v monarhiji. Ker bi združitev južnoslovanskih narodov lahko omajala moč monarhije, so se avstrijske oblasti odločile vmešati, in sicer tako, da bi svoje meje razširile na Srbijo ter Bosno in Hercegovino. Tako bi se preprečil nastanek močne slovanske države, poleg tega pa so verjeli, da bi bil s tem zmanjšan ali celo preprečen tudi ruski vpliv na balkanskem polotoku. Tako stališče je zavzel tudi Franc I., tako da so bile njegove težnje venomer usmerjene proti Jadranu. Ta dva, medsebojno povezana motiva, sta bila v središču balkanske politike dvojne monarhije vse do njenega razpada (Kraljačić 1987).

Ker je do sredine 19. stoletja Otomansko cesarstvo že dodobra izgubilo na svoji moči, so avstrijske oblasti zavzele stališče, da bi bilo najbolje, da Bosna in Hercegovina ter severna Albanija postaneta del Habsburške monarhije, po drugi strani pa so si oblasti z Metternichom prizadevale za obstanek Turškega cesarstva, saj je bil

obstoj Turčije in njeno ohranjanje, četudi to pomeni anomalijo za krščansko civilizacijo, skupni interes Evrope in posebej nujni avstrijski interes. Prostrana območja pod vrhovno oblastjo sultana, ki pomeni prej prazno formulo kot pa državno silo, bi s turškim propadom postala področje neizbežne anarhije, preko katere bi

prišlo do vojne med zunanjimi silami, kar pa bi močno omajalo svetovni mir
(Metternich v Kraljačić 1987, 19).

Tako je poleg zgoraj navedenih tudi prizadevanje za ohranitev Otomanskega cesarstva ostalo v središču habsburške vzhodne politike, od tega pa so oblasti odstopale samo v primerih, ko bi lahko bile teritorialne spremembe Otomanskega cesarstva izpeljane v dobro Habsburške monarhije (Kraljačić 1987).

Krimska vojna, ki je izbruhnila leta 1854 med Ruskim imperijem na eni in Združenim kraljestvom, Francijo, Otomanskim cesarstvom in Kraljevino Sardinijo na drugi strani, je za Avstrijo pomenila ugoden trenutek za teritorialno širjenje Habsburške monarhije na Balkan. Slednja je verjela, da bo lahko v sporazumu z Rusijo, ki se je s Pariškim mirom (1856) javno odrekla vlogi zaščitnice kristjanov v turškem imperiju, Habsburškemu imperiju pripojila Srbijo, Bosno, Albanijo in zahodno Makedonijo. Kot navaja zgodovinar Tomislav Kraljačić, je grof Radetzky nekaj tednov po podpisu Pariškega miru cesarju predložil memorandum, ki je namigoval, da bi v naslednji vojni na Vzhodu Avstrija morala zavzeti Bosno in Hercegovino kot zaledje Dalmaciji. Vendar pa, da bi se zares učvrstil položaj monarhije na Balkanu, bi bilo smotrno okupirati tudi okoliška področja. Uresničitev teh ciljev je bila precej nerealna, tako da so se oblasti raje odločile za Metternichovo tezo, ki je ohranjala slabo Turčijo kot konzervativni faktor na Balkanu in kot nevtralizator ruskega vpliva na tem področju. Takšen pogled je imel tudi cesar Franc Jožef, ki se je bal kakršnih koli ruskih osvajanj in je menil, da je opešana Turčija še vedno boljši sosed, kot pa nacionalne države, ki bi lahko nastale na ruševinah Otomanskega imperija.

O nevarnostih združevanja južnoslovanskih narodov se je Habsburška monarhija prepričala že v pomladi narodov (1848/49), ki je močno okrepila faktor južnoslovanske nevarnosti, kar se je izkazalo za upravičeno kasneje, v krimski vojni, ko je Avstrija stopila na Turško stran, s čimer je želela preprečiti slovanske vstaje zoper monarhijo, kar bi slednjo dodobra oslabilo. Po drugi strani pa je tudi izrivanje Avstrije iz Italije in Nemčije v pomladi narodov dalo habsburški vzhodni politiki še bolj agresiven karakter. Drža, ki jo je zavzela Avstrija v krimski vojni, je uničila tradicionalno dobre odnose med Rusijo in monarhijo, po drugi strani pa je tudi Madžarska zaradi ruskega utišanja madžarske revolucije odločno nastopila proti Rusiji. V debatah o notranji ureditvi monarhije in položaja Madžarske v njej, ki so potekale od leta 1861, je madžarski liberalni državnik Deák poudarjal, da je Evropi vseeno, na kakšen način bo Madžarska obstajala znotraj monarhije, vendar pa, da ji je v interesu »močna Avstrija«. Madžarska naloga je tako, da prepriča svet, da ustava in ustavna ureditev Madžarske ne nasprotujeta moči Avstrije. Ker Ogrska pripada srednji Evropi, je garancija njenega obstoja

tudi v nemški velesili in tako je tudi v evropskem interesu, da Madžarska utrdi položaj monarhije kot velike sile, ki bi se lahko zoperstavila Rusiji in panslavizmu (prav tam).

Poraz proti Prusiji (v bitki pri Königgratzu leta 1866) je, četudi je omajal habsburško samozavest, Avstrijce razbremenil skrbi glede borbe za hegemonijo v Nemčiji, medtem ko je poravnava z Madžari omogočila monarhiji stabilnost in ji povrnila samozavest pri širjenju na Balkan. S tem ko je podprla Srbijo, ki je od Turkov zahtevala, da zapustijo trdnjave v Srbiji, je slednji želela dokazati, da podpora njihovemu gibanju ni le v Rusiji, temveč, da jo podpira tudi dvojna monarhija. Za tem pa so se skrivali daljnosežni načrti monarhije, ki so želeli preko Srbije omejiti srbsko nacionalno gibanje le na to področje, s čimer bi lahko izginila tudi nevarnost za monarhijo. Po drugi strani bi to ustvarilo tudi ugodno podlago ne le za izrivanje ruskega vpliva z Balkana, temveč tudi za večjo udeležbo Dunaja pri delitvi turške dediščine, ko bi za to napočil pravi trenutek (prav tam, 21–22).

Avstro-ogrška balkanska politika je torej že pred izbruhom velike Vzhodne krize med 1875 in 1878 postavila svoje strateške temelje, ki so ji priskrbeli pomembno mesto na Balkanskem polotoku. Dopuščala je poglobljanje turške krize, s čimer si je prizadevala dobiti simpatije Slovanov znotraj Otomanskega imperija, in sicer z namenom, da bi lahko v prihodnosti zakorakala na Balkan, s čimer bi si ustvarila osnovo za nadaljnje širjenje in pridobitev dominantnega položaja na tem področju. Kot navaja Kraljačić, se je Habsburška monarhija s tem podala na pot, na kateri je zapuščala vlogo žandarja Turčije in prevzemala privlačnejšo vlogo žandarja Balkana (prav tam, 22). Da bi svoje namene upravičila tudi v širšem, evropskem pogledu, je bilo potrebno ustvariti podlago, iz katere bi bili njeni ekspanzionistični motivi videti naravni, kar ni bil velik problem, saj so se v zahodni Evropi o Balkanu že ustvarili predsodki. Kot je danes že dodobra raziskano, so namreč v Evropi prevladovala balkanistična razumevanja tega polotoka, kar je v svoji poglobljeni študiji dokazovala Maria Todorova (2001) in kar se je med drugim zrcalilo v javnem prepričanju Evrope, da balkanski narodi niso sposobni za samostojno državno življenje, da niso kos sodobnim civilizacijskim trendom (Kraljačić 1987; Todorova 2001) in da so balkanski Slovani nagnjeni k podrejanju ruskim oblastem. V luči takšnih predsodkov je tako Evropa zlahka sklenila, da balkanski narodi morajo ostati pod sultanovo oblastjo ali pa, da v njihove dežele zakoraka evropska civilizatorska sila. Seveda je bila iz te pozicije izključena Rusija, ki je veljala za nesposobno za pravo civilizatorsko misijo, poleg tega pa je predstavljala tudi nevarnost za evropsko civilizacijo (Kraljačić 1987).

Priložnost za uresničitev balkanskih ciljev se je pojavila z izbruhom Vzhodne krize, ta pa je predstavljala tudi povod za določitev nadaljnjih načrtov, katere je predstavil grof Andrassy.

Glavna načela njegove Vzhodne politike so tako: (1) Vzdrževanje turške vladavine v časovnih in prostorskih omejitvah in nastopanje z balkanskimi narodi in z Evropo pri zahtevah za izpeljavo upravnih reform. Zato, navaja Andrassy, avstro-ogrška podpora Turčiji na področjih, kjer se narodi »moralno« že odvajajo od otomanskih oblasti, ne sme priti do točke, kjer bo dvojna monarhija imela vlogo turškega žandarja; (2) Zavračanje vsakršne spremembe, ki bi lahko ogrozila nacionalne ali politične interese Avstro-Ogrske, še posebej pa preprečevanje nastanka ene slovanske države večjih razsežnosti, ki bi nastala na ruševinah Otomanskega imperija; (3) Vzpostavljanje karseda trdnega ravnotežja med »balkanskimi rasami« in državnimi tvorbami, ki bi nastale v turških balkanskih posestih in v povezavi s tem »zaščita grškega, albanskega in romunskega elementa«; (4) Ustvarjanje vtisa na Balkanskem polotoku in v Evropi, da je ruska politika subjektivna in sebična, medtem ko je avstro-ogrška objektivna in nesebična, tako da se v Evropi utrdi mnenje, da se Avstro-Ogrski prepusti vpliv na jugovzhodnem delu stare celine; (5) Ustvarjanje podlage za odstranitev ruskih političnih prednosti na Balkanu. S tem namenom mora Avstro-Ogrska utrditi svoje temelje na Balkanu kot protiutež ruskim temeljem, saj bi bila le tako zmožna zatreti vsako enosmerno rusko akcijo; (6) Evropske interese je potrebno ohranjati skladno z Evropo, lastne interese pa je potrebno ščititi z vsemi svojimi močmi. Tako se tudi v načrtih Andrassyeve politike zrcali zgodovinski kompleks južnoslovanske in ruske nevarnosti, ki se je posebej okrepil v pomladi narodov, ko so oblasti monarhije prvič občutile pravo moč nacionalnih gibanj.

Seveda so v ozadju habsburške balkanske politike nastopali tudi ekonomski interesi, k čemur se bom vrnila v nadaljevanju, na tem mestu pa se za trenutek ustavimo pri veliki Vzhodni krizi in rusko-turški vojni.

Že leta 1873 je bilo Otomansko cesarstvo soočeno z dolgimi obdobji suš in lakote v Anadoliji, kar je pripeljalo do množičnega nezadovoljstva in revščine, saj prebivalstvo ni bilo več zmožno plačevati davkov. Oktobra 1875 se je otomanska blagajna izpraznila do te mere, da je vlada razglasila bankrot. Po imperiju so se razdivjale vstaje zoper otomanske oblasti in poleti istega leta zajele tudi Bosno in Hercegovino, saj so davčne obveznosti zrasle do nevzdržne stopnje, tako da so se hercegovski kristjani uprli oblastem. Ko se je vstaja razširila tudi na ostale ruralne predele Bosne in Hercegovine in ko so otomanske oblasti poskušale utišati vstajo, sta Srbija in Črna gora Otomanskemu cesarstvu objavile vojno v znak podpore svojim krščanskim sosedom. Otomanska vojska je porazila združene južnoslovanske narode, kar je spodbudilo Rusijo, da priskoči na pomoč Slovanom na Balkanu. Tako korenine rusko-turške vojne, ki je končno izbruhnila leta 1877, izvirajo iz nacionalnih prebujanj balkanskih narodov na eni in prizadevanju Rusije, da se prebije na Črno morje, s čimer bi nadomestila teritorialne

izgube iz krimske vojne na drugi strani. S skupnimi močmi so ruske in črnogorske čete premagale Otomane, po črnogorski zmagi v Nikšiću pa je tri tisoč muslimanov pobegnilo, v glavnem v Sarajevo. Rusija je bila pod britanskim pritiskom primorana sprejeti ponujeno otomansko premirje 31. januarja 1878, vendar so se ruske čete kljub premirju še naprej premikale proti Carigradu in marca prišle do carigrajskega predmestja – San Stefana, zato so Britanci poslali floto bojnih ladij, ki je Rusom preprečila nadaljnji pohod in jih prisilila v podpis Sanstefanskega miru 3. marca 1878. Slednji je razglasil popolno neodvisnost Romunije, Srbije in Črne gore, ki so sicer bile že pred tem *de facto* suverene, vendar so bile formalno (*de jure*) še vedno pod sultanovim okriljem. S sanstefanskim mirom je bila razglášena tudi bolgarska država – Kneževina Bolgarija, katere teritorij je segal od Donave do Balkanskega gorovja, z izjemo Severne Dobrudže, ki je pripadla Romuniji. Bosna in Hercegovina je po določitih Sanstefanskega miru dobila avtonomijo, vendar *de jure* še vedno pod sultanovo oblastjo (Donia 2006). Po pričakovanjih je ruska ekspanzija na Balkan vznemirila zahodne velesile, o čemer priča tudi poročilo avstrijskega generala Becka-Rzikowskega, s katerim je cesarju 24. marca predlagal, da Avstro-Ogrska okupira Bosno in Hercegovino in mejni pas med Črno goro in Srbijo, kar bi onemogočilo združitve teh dveh držav, dvojni monarhiji pa bi bil zagotovljen izhod na Črno morje. Poleg tega, navaja Beck, bi ta prostor monarhiji omogočil, da se v boju proti združevanju južnoslovanskih narodov posluži grških, albanskih in muslimanskih elementov, saj bi se s tem ustvarili pogoji za neposreden vpliv na Slovanom »sovražne« Albance. V središču tega načrta je ležala atomizacija Balkana in medsebojno zoperstavljanje balkanskih nacionalizmov, kot tudi osvajanje strateških položajev do centralnih balkanskih oblasti, kar bi zagotovilo prevlado dvojne monarhije na Balkanu. Prej omenjeno Andrásyjevo balkansko politiko je nadgradil njegov naslednik, ki je menil, da bi moralo interesno polje dvojne monarhije zajeti zahodni Balkan, vključno s Solunom, medtem ko bi se na vzhodnem delu polotoka Rusiji odvzela kakršna koli pooblastila, s čimer bi se občutno zmanjšal njen vpliv na Balkanu. Romunija bi, po drugi strani, pridobila teritorialno integriteto, kar bi preprečilo združevanje južnih in vzhodnih Slovanov. Takšen položaj bi Avstro-Ogrska seveda lahko dosegla preko aneksije Bosne in Hercegovine in, po možnosti, Novopazarskega sandžaka ter s spodbujanjem strogo omejenih nacionalizmov na Balkanskem polotoku, ki bi se zrcalili v medsebojnem ravnotežju moči na Balkanu (Kraljačić 1987).

Ruska ekspanzija na Balkan in Sanstefanski sporazum pa nista vznemirila le dvojne monarhije, temveč tudi ostale zahodne sile, tako da je nemški kancler Otto von Bismarck, da

bi preprečil nadaljnje spopade, v Berlinu 13. junija 1878 zbral evropske velesile⁷. Po enomesečnih dogovorih je bil (13. julija) sprejet Berlinski sporazum, ki je razveljavil mnoge ruske pridobitve iz zadnje vojne in ponovno narisal zemljevid jugovzhodne Evrope. S 25. členom Berlinskega sporazuma je Avstro-Ogrski pripadla pravica do okupacije in uprave nad Bosno in Hercegovino, vendar brez pripajanja (aneksije) monarhiji, medtem ko je del sanstefanske določbe o sultanovi suverenosti na tem področju ostal nespremenjen (Donia 2006; Vervaet 2013).

Najpomembnejši del habsburške balkanske politike je brez dvomov predstavljala okupacija Bosne in Hercegovine, kar je nastalo kot »naraven« plod skupnega kompleksa avstro-ogrške politike na Balkanu. V kolikor želimo popolnoma razumeti nadaljevanje magistrskega dela, pa se je potrebno sistematično ozreti na motive balkanske politike, ki bodo narekovali tudi vladanje skupnega finančnega ministra Benjamina Kállaya, o čemer bo govora v naslednjih poglavjih. Motive in domneve balkanske politike pred in po okupaciji Bosne in Hercegovine lahko namreč v grobem razdelimo na tri (medsebojno povezane) skupine, in sicer: politične, strateške in ekonomske⁸.

V političnem pogledu si je Avstro-Ogrska prizadevala preprečiti reševanje srbskega in jugoslovanskega vprašanja v smislu združevanja ter širjenja ruskega vpliva na zahodnem Balkanu. Kot je menil že Andrassy, bi namreč vsaka emancipacija slovanskih narodov na avstro-ogrski meji ob pomoči Rusije lahko načela ravnotežje med Habsburško monarhijo in Rusijo, najverjetneje v dobro Rusije. V političnem pogledu je posedovanje Bosne in Hercegovine dvojni monarhiji omogočilo izpolnitev treh ciljev, in sicer: preprečitev nastanka močne slovanske države na južnih mejah monarhije; zagotoviti monarhiji ugodno pozicijo za aktivno udeležbo v reševanju vseh vprašanj v povezavi s prihodnostjo Turčije in onemogočiti politično oblikovanje Balkana po ruskih merilih in pod ruskim vplivom. Avstro-Ogrska si je prizadevala ohranjati *status quo* na Balkanu, s čimer je nastopala kot zaščitnica balkanskih kristjanov (predvsem katolikov) in nosilka zahodnoevropske kulture ter kot faktor stabilnosti v jugovzhodni Evropi. Tudi osvajanje Novopazarskega sandžaka je imelo enake motive, saj naj bi ta »vrata na vzhod« onemogočila združitev Črne gore in Srbije, s čimer bi se preprečila

⁷ Francijo, Veliko Britanijo, Avstro-Ogrsko, Nemčijo, Italijo in Rusijo.

⁸ Hasselsteiner navaja podobno sistematizacijo domnev avstro-ogrške balkanske politike v štirih točkah, in sicer: (1) Sprejemanje odločitev glede zunanje politike, ki mora hoditi z roko v roki z vojaško politiko. (2) Odnos do Otomanskega cesarstva, pri čemer je občutek ogroženosti prehajal v avstro-ogrsko težnjo po širjenju na račun cesarstva. (3) Odnos do Rusije, ki je bila od 18. stoletja še bolj nevaren nasprotnik od Otomanov. (4) Ekonomski interesi (Hasselsteiner v Vervaet 2013, 36). Hasselsteinerjeva in Kraljačičeva sistematizacija sovpadata, le da Hasselsteiner razdeli zunanjepolitične motive v dve skupini, medtem ko Kraljačič ponuja širšo razlago za vsako od treh skupin.

nasilna slovanizacija te polovice polotoka. Po drugi strani bi Novopazarski sandžak Avstro-Ogrski omogočil, da lahko v primeru razpada Turčije pravočasno ukrepa v skladu s svojimi interesi, kar se nanaša primarno na spodbujanje albanskega in grškega elementa zoper združitvene težnje balkanskih Slovanov in ruskih apetitov na Balkanu. Poleg tega bi okupacija Bosne in Hercegovine Avstro-Ogrski prinesla svetovni ugled, saj bi slednja s svojo »naklonjenostjo« muslimanom pokazala, da mirno sobivanje muslimanskih in krščanskih vernikov ni nemogoče. Poleg navedenih zunanjih motivov pa so obstajali tudi notranji politični razlogi, ki so Habsburško monarhijo spodbujali k okupaciji Bosne in Hercegovine. V podobni meri kot je bil prisoten strah združevanja Bosne in Hercegovine s Srbijo in Črno goro, je bila prisotna tudi bojazen pred revolucijami, katere bi lahko sprožili notranji nemiri. Po mnenju mnogih je namreč Bosna in Hercegovina pogosto predstavljala polje spopadov, pogosto zaradi tako imenovane barbarske in nasilne narave balkanskih ljudstev. Tako je Andrassy na eni izmed sej dejal, da »smo imeli samo dve možnosti; ali da vidimo ogenj pri nas, ali pa da hišo, katere lastnik ni mogel zaščititi, sami naselimo« (Andrassy v Kraljačić 1987, 34), kar priča o t. i. civilizatorski misiji Habsburške monarhije, ki bo na tem področju uvedla red in mir.

Strateški motivi okupacije so predstavljali del širših strateških načrtov dvojne monarhije na Balkanu. Po mnenju avstro-ogrskih oblasti je bil namreč (do okupacije) strateški položaj monarhije proti Balkanu zelo neugoden. Dolžina meje z Bosno in Hercegovino ter Črno goro je znašala 900 kilometrov. Tretjina te meje je potekala po dolini Save, kar je predstavljalo edino naravno obmejno področje, ki je primerno za obrambo, medtem ko je preostanek meje v glavnem neugoden. Vsak napad z Vzhoda bi tako neposredno ogrozil dalmatinsko obalo, ta pa bi se lahko uspešno branila le, če bi se jo dobro utrdilo. Poleg tega je bila severna Dalmacija slabo povezana z notranjostjo monarhije zaradi oteženih povezav preko Velebita, medtem ko je bila južna Dalmacija popolnoma izolirana. Tu je še Boka Kotorska, ki je kot glavno vojno pristanišče Avstro-Ogrske z dveh strani obdana z gorami, ki pripadajo Črni gori in je zato močno izpostavljena. Zato torej obramba Dalmacije zahteva močno in številno vojsko, poleg tega pa je neugoden tudi strateški položaj Hrvaške, saj na njen teritorij globoko posega severozahodni del Bosne in Hercegovine. Tako se je po okupaciji strateška pozicija Avstro-Ogrske občutno spremenila na bolje. V strateškem pogledu je pomemben tudi položaj Bosne in Hercegovine za ofenzivne akcije dvojne monarhije na Balkanu, saj je z okupacijo pridobila bočni in neposredno dominanten položaj proti glavnim prometnim povezavam na Balkanu, ki vodijo po dolini Morave, preko Niša in Srbije, do Carigrada in od Vranja, preko Prištine do Soluna. Položaj v Bosni omogoča tudi ofenzivno akcijo v smeri Novega Pazarja in Mitrovice.

Vojaško ministrstvo je namreč verjelo, da je pri uspešnem vodenju držav pomembna tudi ugodni ofenzivni položaj, saj mora država pri uresničevanju svojih ciljev pogosto prevzeti iniciativo, ker bi lahko bila v nasprotnem primeru prisiljena pod zelo neugodnimi pogoji braniti svoje interese (prav tam). Takšni pogledi so v sebi seveda skrivali resno nevarnost predvsem za Črno goro, Srbijo in ostale balkanske države, saj so dajali svobodo za vojaške akcije le monarhiji, ne pa tudi ostalim državam Balkana. Monarhija je bila namreč tista, ki je ugotavljala in izpolnjevala svoje vitalne interese na Balkanu, tako da je lahko v imenu njihovega izpolnjevanja izkoristila kakršen koli izgovor za svoje ofenzivne akcije.

Prav tako so bili zelo pomembni tudi ekonomski motivi, čeprav so stali daleč v ozadju prvih dveh. Za Avstro-Ogrsko je bila namreč Bosna in Hercegovina na prvem mestu privlačna zaradi svoje tranzitne pozicije za trgovino z Vzhodom, saj so bile v obdobju pred okupacijo poleg slabih prometnih povezav precej visoke tudi carine. Glavni izvozni izdelki so z okupacijo postali žitarice, slive, žganje in živinorejski ter rudarski izdelki, uvozni proizvodi pa so bili večinoma kolonialno blago, tekstil, usnjarski izdelki ipd. Tudi okupacija novopazarskega sandžaka je bila v ekonomskem pogledu izrednega pomena, saj je omogočila nemoten potek trgovinsko-prometnih povezav z Vzhodom. Možnosti eksploatacije naravnih bogastev Bosne in Hercegovine so habsburške oblasti redkeje poudarjale, saj bi to lahko vodilo v protislovje z ostalimi cilji okupacije, poleg tega pa monarhija najverjetneje niti ni dobro poznala vseh bosanskih naravnih danosti, posebej rudarskih in gozdarskih (prav tam).

3.1 Okupacija Bosne in Hercegovine

Govorice o avstro-ogrski okupaciji so v Bosni in Hercegovini krožile že aprila 1878, torej še pred Berlinskim kongresom, kar je med prebivalci naletelo na različne odzive. Mnogi bosansko-hercegovski katoliki so večinoma z navdušenjem pozdravljali idejo o okupaciji pripadnikov iste veroizpovedi, medtem ko je bil pravoslaven del prebivalstva razočaran nad to možnostjo, saj niti Srbija niti Črna gora nista dobili nikakršne vloge v Bosni in Hercegovini. Muslimansko prebivalstvo pa se je o ideji avstro-ogrške okupacije razdelilo glede na njihov položaj v družbi: medtem ko so bogati in vplivni zemljiški posestniki, ki so bili tesno povezani z uradniki propadajočega Otomanskega cesarstva, podpirali idejo o spremembi, saj so upali, da bo prenos oblasti povečal njihov ugled tudi v očeh novih vladarjev, s čimer bi ohranili svoj privilegirani status in obdržali svoje posesti, so pripadniki nižjih družbenih slojev nasprotovali morebitni spremembi oblasti. Slednji so v habsburški vladi prepoznali trojno grožnjo, in sicer nevarnost okupacije tuje vojne sile, vladavino strašnih krščanskih nevernikov

in konec upanja za avtonomijo Bosne in Hercegovine. Tako so spomladi 1878 pripadniki nižjih družbenih razredov na Baščaršiji prebivalce povabili k podpisu peticije, s katero so pozivali k skupinskemu upor proti avstro-ogrskim oblastem. V peticiji so navajali uvedbo šeriatskega prava kot edinega veljavnega zakona, zahtevali so odpustitev vseh krščanskih uradnikov v otomanski službi in zahtevali ustanovitev skupščine, ki bo nadzorovala vlado. Prav tako so zahtevali odstranitev zvonov s pravoslavne cerkve in demobilizacijo določenih otomanskih čet. Peticija naj bi zbrala okoli petsto podpisov, večina muslimanskih zemljiških posestnikov pa seveda peticije ni želela podpisati. Ko so se govorice o peticiji razširile med muslimanskimi posestniki in pravoslavni vodjami, so ti zahtevali ponovno sestavljanje peticije, tako da je bila nova različica, ki je pometla z anti-krščanskimi in anti-reformnimi zahtevami, objavljena 2. junija 1878, zahtevala pa je narodno vlado in skupen odpor proti avstro-ogrski okupaciji.

Julija 1878, ko je bilo že znano, da bodo habsburške oblasti okupirale Bosno in Hercegovino, se je v Sarajevu začel protest in tako so 4. julija vsi obrtniki na Baščaršiji zaprli svoje trgovine, velika zelena zastava pa je zaplapolala nad Gazi-Husrev begovo džamijo. Sledila je revolucija, s katero so se prebivalci uprli najprej Otomanskim oblastem in ustanovili Narodno vlado, katero so sestavljali izključno domačini z edino izjemo otomanskega Hafiz-paše, katerega so postavili za guvernerja zaradi vzdrževanja kontinuitete predhodnega režima. Dan po ustanovitvi Narodne vlade, 29. julija, so avstro-ogrške čete pod komando maršala barona Filipovića na štirih lokacijah vstopile v Bosno in Hercegovino. Filipović je želel najprej zavarovati glavne prometnice in večja mesta, s svojimi četami, ki so v Bosno in Hercegovino vdirale s severa, juga in zahoda pa je nameraval do največje mere zadušiti odpor v Sarajevu. Prve vojaške enote Bosne in Hercegovine so se podale na bojišča 2. avgusta, kmalu pa so se jim pridružile tudi ostale. Zanimivo je, da so bile enote razdeljene glede na veroizpoved in četudi vodje pravoslavnih in muslimanskih skupin niso ponudili formalne ideologije, so bili njihovi cilji – preprečiti Avstro-Ogrski okupacijo BiH – jasno izraženi s pošiljanjem svojih prostovoljcev na bojišča. Na bojišča niso odšli zgolj judje, so pa zato plačali visok vojni davek (Donia 2006).

Ko so avstro-ogrške čete s severa in zahoda prispele do predmestja Sarajeva, 18. avgusta zvečer, so na okoliških hribih postavile topove in naslednje jutro začele z močnim napadom na mesto. Sarajevčani so se branili z orožjem, ki so ga zaplenili v otomanskih skladiščih, vendar so bili po osemurni bitki popolnoma poraženi. Ob 14. uri je tako nad Sarajevom zaplapolala rumeno-črna zastava, generala Filipovića, ki je v mesto prispel ob 17. uri, pa so pozdravile male skupine ljudi (prav tam).

3.2 Sarajevo pod vojaško upravo (od 19. avgusta do 31. decembra 1878)

Narodni odbor in večina njegovih članov ni preživela okupacije, saj je bilo habsburško maščevanje prve dni po okupaciji neusmiljeno. V Bosni in Hercegovini se je začela vojaška uprava, ki je trajala do konca leta 1878. Četudi je bilo celo področje Bosne in Hercegovine pod strogo upravo Avstro-Ogrske, se bom v nadaljevanju osredotočila le na glavno mesto, Sarajevo, ki kot prestolnica v veliki meri ponazarja vzorce obnašanja nove oblasti tudi v drugih delih Bosne in Hercegovine.

V času vojaške uprave je Sarajevo postalo prizorišče mnogih sprememb, ki so predstavljale začetne korake v izvajanju avstro-ogrske kolonialne politike in katerih so se nove oblasti lotile predvsem z namenom ustvarjanja reda in miru na novo osvojenem območju.

Eden prvih korakov, ki so ga nove oblasti naredile v času vojaške uprave, je bil ta, da so vse prebivalce pozvale k izročitvi orožja. Tako je moral vsak, ki je posedoval kakršno koli orožje, tega predati točno določeni komisiji, ki se je nahajala v kasarni, v kolikor pa so oblasti odkrile, da kdo tega ni storil, so ga v skladu s tem tudi kaznovale. Oblasti niso izdajale nikakršnih potrdil o izročitvi orožja. Orožje so morali predati tudi nožarji in puškarji z dolgoletnimi tradicijami izdelovanja orožja, zaradi česar je s prostora Bosne in Hercegovine izginil dobršen del starinskega orožja, ki pa je imelo predvsem dekorativno vrednost. Nekateri nožarji in puškarji, kot tudi lastniki starinskega orožja, so se kasneje obrnili *Platz-kommandi* s prošnjami, da bi se jim orožje povrnilo, vendar so njihove prošnje večinoma ostale neuslišane. Tudi kasneje, ko so oblasti nekaterim od njih vrnile njihove predmete, so morali te prodati izven meja Bosne in Hercegovine (Kreševljaković 1969, 9).

Tretji dan po okupaciji so oblasti razglasile, da se morajo vsi turški ujetniki vrniti v kasarno, kjer bodo razglašeni za zapornike in poslani v Linz, od koder so bili po navadi skupaj s svojimi družinami poslani v Carigrad. Že četrti dan po okupaciji je Filipović ustanovil naglo sodišče, ki je devet sarajevskih muslimanov takoj obsodilo na smrt z obešanjem zaradi vodenja upora proti okupatorju. Sarajevski meščani, ki so bili po zavzetju mesta ujeti in razglašeni za zapornike, so se morali zbrati na krščanskem pokopališču v bližini današnje tobačne tovarne, od koder so bili četrti dan po zavzetju poslani na prisilni marš do Broda na Savi. Od tam so jih z vlakom odpeljali na Dunaj, kjer so morali marširati od ene železniške postaje do druge, pri čemer so jih šikanirali tamkajšnji prebivalci. Z Dunaja so jih oblasti nato poslale v zapor v Olomoucu (Češka). Po amnestiji v drugi polovici novembra 1878 so se zaporniki lahko vrnili v Sarajevo, vendar so morali od Broda pot nadaljevati peš

(Kreševljaković 1969; Donia 2006). Meščani, ki se niso prijavili v kasarni, so se preoblekli v civilne obleke in se kmalu svobodno gibali po mestu (Kreševljaković, 9–10).

Nova oblast je tretji dan po zavzetju ukazala tudi odpreti trgovine in delavnice na Baščaršiji. To pravilo je veljalo za vse lastnike trgovin, razen za tiste, ki so sodelovali v protiokupacijskem gibanju, ki so morali za to nalogo zadolžiti svoje otroke (prav tam).

General Filipović je že 20. avgusta naročil sestavljanje občinskega sveta in obnovitev predhodnega mestnega poglavarstva. V občinski svet je po njegovem ukazu vstopilo šest pravoslavcev, pet muslimanov, štirje judje in trije katoliki. Slaba dva meseca za tem pa je bil imenovan tudi vladni konfident (zaupnik), ki je nadzoroval delovanje občinskega sveta. Prvi župan Sarajeva je bil Mustajbeg Fadilpašić, prvi konfident pa je bil Josip Sertić. Slednji je bil med prvimi uradniki, ki so iz monarhije prišli v Sarajevo. Poleg mestnih zastopnikov so bili v upravi tudi mestni svetovalci, katere je prav tako imenovala vojaška uprava. Mestno poglavarstvo je urejalo zadeve, povezane s tlakovanjem, čiščenjem in razsvetljava ulic, kot tudi zadeve, povezane s kanalizacijo, obrambo pred požari, zdravstvom in policijo. Filipović je septembra naročil poglavarstvu naj sestavi komisijo, katero bodo sestavljali štirje mestni zastopniki in štirje konfidenti iz bližnjih vaških občin, ki bodo skrbeli za pravilno določanje davkov, medtem ko je bil predsednik te komisije sarajevski župan (ali njegov namestnik). Kmečki del prebivalstva Bosne in Hercegovine je verjel, da je nova oblast pometla tudi z njihovimi obveznostmi do države in zemljiških gospodarjev, vendar avstro-ogrška oblast ni posegala v dotedanje agrarne odnose⁹. Zaradi prihoda avstro-ogrskih uradnikov in vojske je moralo poglavarstvo poskrbeti tudi za nastanitev prišlekov. Tako se je vojska že 23. avgusta nastanila v devetnajstih džamijah, v naslednjih dveh mesecih pa so morali muslimani vojski predati še šest dodatnih džamij. Dejstvo, da je Avstro-Ogrska svoje vojake namestila ravno v džamijah, že priča o nespoštljivem dojemanju muslimanskega dela prebivalstva. Prav tako pa je tudi že prvi znak politike, ki bo muslimane omejila tako, da jih bo vlada lažje nadzorovala. Poglavarstvo je urejalo tudi pokopališča; do okupacije so namreč muslimani pokojnike pokopavali okoli četrtnih (mahalskih) džamij, kristjani (katoliki in pravoslavci) v bližini tobačne tovarne, judje pa na Borku, kjer se še danes nahaja judovsko pokopališče. Filipović je prepovedal vsa pokopališča znotraj mesta in 15. septembra ukazal zaprtje vseh pokopališč znotraj mestnega jedra in postavitev novih na obrobju mesta v nižinah (nikakor ne na bregovih in v višinah). Mestno poglavarstvo je urejalo tudi predelavo in trgovino s tobakom, ki je že pred okupacijo postala deželni monopol. Dovoljenja za proizvodnjo in prodajo tobaka

⁹ Na tej točki smo ponovno priče ohranjanju statusa quo na Balkanu.

je izdajalo finančno ministrstvo, tobak se je obdavčil, tobačno trošarino pa je poglavarstvo pobiralo enkrat na mesec in nato poslalo denar C. Kr. blagajni glavnega zapovednika v Brodu. Mestno poglavarstvo je po Filipovičevem ukazu meščanom decembra ukazalo tudi, da se po osmi uri zvečer nihče ne sme sprehajati po mestu brez svetilke (prav tam).

Kmalu po zavzetju, 23. avgusta, je bilo sestavljeno poklonitveno poslanstvo generalu Filipoviću, na katerem je general sprejel muslimane, pravoslavce in jude skupaj, nato pa še katolike posebej. Na tej deputaciji je Filipović močno ozmerjal muslimanske odposlance, češ da so lopovi in šleve, ki niso vredni spoštovanja, katerega jih bo naučila nova avstro-ogrška sila (prav tam, 13–14).

General Filipović je kmalu začel tudi z organizacijo nove deželne vlade v Bosni in Hercegovini in zato je 28. avgusta ustanovil civilni oddelek ter o tem obvestil cesarja. Cesarjev vojaški urad je kmalu iz Hrvaške poslal nekaj izkušenih uradnikov z različnih področij. Nova vlada je začela s svojim delom prvi dan po koncu vojaške uprave, 1. januarja 1879 (prav tam).

Nova oblast je četrty dan po okupaciji zavzela tudi Vilajetsko tiskarno, ki jo je takoj prilagodila svojim potrebam in ji nadela ime *C. in Kr. Vladna tiskarna v Sarajevu*. Že s 1. septembrom je začel izhajati časopis *Bosanskohercegovačke novine* kot uradni list novih oblasti. Časopis je izhajal dvakrat tedensko, njegov prvi urednik pa je bil Jan Lukeš, vojni novinar češkega rodu, ki je v Bosno in Hercegovino prišel malo pred okupacijo (prav tam).

V času vojaške uprave je mala skupina muslimanov, ki je bila zvesta novim oblastem, cesarju in kralju Francu Jožefu I. poslala izjavo, s katero prosijo, da se vsem upornikom oprostijo ter da se odrekajo sultanu in prostovoljno priznajo dinastijo Habsburg, kateri se bodo pokorili v vseh pogledih. Iz verskih razlogov se ne odrekajo halifi (verskemu poglavarju) vseh muslimanov, se pa zato odrekajo šejh-ul-Islamu in prosijo, da se postavi poseben verski poglavar za muslimane v Bosni in Hercegovini. Tako je pet uglednih Sarajevčanov 8. novembra Filipoviću izročilo izjavo, katero naj bi podpisalo 58 ljudi (prav tam).

Po padcu Kladaše 20. oktobra je bila končno zavzeta cela Bosna in Hercegovina, s čimer je bila Filipovičeva naloga opravljena. General je po dunajskih navodilih sestavil projekt o novi upravi v Bosni in Hercegovini, ki bi bila podobna tistim v Sloveniji in na Hrvaškem, vendar pa Dunaju njegov predlog ni bil po meri. Dne 2. decembra je tako Filipović zapustil Sarajevo, 11. decembra 1878 pa ga je nasledil Würtenberški vojvoda. V prvih dneh po generalovem odhodu je bila v Sarajevu ustanovljena Oficirska kazina, ki je postala središče družabnega življenja vojaških in uradniških krogov.

Avstro-ogrška vojaška uprava Bosne in Hercegovine je v Sarajevu urejala tudi redarske, farmacevtske in meteorološke zadeve (postavila je prvo meteorološko postajo) ter obnovila gasilsko dejavnost. Za slednjo je bilo dogovorjeno – po manjšem požaru 3. decembra – da se na požar na desni strani reke Miljacke opozori s tremi, na levi strani pa s štirimi topovskimi streli (prav tam).

4 KOLONIALNA POLITIKA AVSTRO-OGRSKE

Kot je do sedaj že dodobra znano, je Evropo ob koncu 19. stoletja obsedal imperializem. Kolonializem je bil tedaj na svojem višku in glede na to, da se dinastija Habsburg ni mogla vključiti v kolonialistično igro glede delitve severne Afrike, je to izgubo želela nadomestiti tam, kjer je bilo to mogoče – na Balkanu, in sicer na račun Otomanskega cesarstva (Vervaet 2013, 36).

Ko je dvojna monarhija z vojaškimi silami končno uspela okupirati Bosno in Hercegovino, se je lahko začel tudi postopek reguliranja njene državno-pravne ureditve znotraj monarhije. Četudi je z Berlinsko pogodbo Avstro-Ogrska postala pooblaščenca za upravljanje z Bosno in Hercegovino, pa ta pogodba ni vsebovala nikakršnih podrobnejših navodil o načinu upravljanja z novimi provincami. S konvencijo, ki je bila sklenjena med Avstro-Ogrsko in Otomanskim cesarstvom aprila 1879, znano tudi pod imenom Aprilska ali Novopazarska konvencija, je bilo določeno, da kljub okupaciji, suverenost sultana *de jure* ostane nedotaknjena:

Posebej se poudarja, da otomanski uradniki v primeru kompetentnosti ostajajo na dolžnosti tudi pod novo upravo ter da se v nasprotnem primeru zamenjajo, po možnosti najprej z domačimi stanovalci (1. člen). Dalje, vsem stanovalcem, tudi muslimanom, se še naprej zagotavlja popolna verska svoboda. Muslimanski stanovalci so lahko posebej veseli posebne skrbi nove uprave, ne le v smislu svoje religije, temveč tudi v pogledu lastnih običajev in tradicije. Sultanovo ime se lahko še naprej omenja v molitvah v mošejah, otomanska zastava pa se tudi lahko še naprej pojavlja na džamijah, kakor je bil to običaj do sedaj (2. člen). Prihodki te države bi se morali izkoristiti izključno za njene potrebe in upravo ter za izpeljevanje nujnih del v interesu splošnega izboljšanja situacije (3. člen). Otomanski denar lahko še naprej normalno kroži v državi. V nadaljevanju konvencija vsebuje sklepe, ki zadevajo orožje in vojni material, ki se nahaja v državi in ki pripada Otomanskemu cesarstvu (5. člen) in predvideva se urejanje statusa stanovalcev BiH, ki potujejo, ali pa se nahajajo izven tega območja /.../ (prav tam, 46–47).

Tako kot Berlinski sporazum, je tudi Aprilska konvencija zakone predstavila zelo ohlapno in široko, kar daje vtis, da je avstro-ogrška uprava postavljena le navidezno, da pa se dejansko življenje niti ne bo zares spremenilo. Razlog za to najverjetneje tiči v tem, da je uprava želela preprečiti kakršne koli upore zoper novo oblast, ki bi na tak način postala avtohtonemu prebivalstvu lažje sprejemljiva. Vendar pa so ravno ta ohlapna določila Avstro-Ogrski

predstavljala sredstvo za lažjo inkorporacijo Bosne in Hercegovine v avstro-ogrski državotvorni okvir (prav tam). Tudi Kraljačić navaja, da se je mednarodnopravni položaj Bosne in Hercegovine do monarhije vse bolj pretvarjal v notranji, državnopravni odnos. Kljub temu pa s konvencijo priznana suverenost sultana nad Bosno in Hercegovino le ni bila brez pomena, četudi je zaradi svojega provizornega videza delovala kot le formalna. Suverenost sultana nad Bosno in Hercegovino namreč ni dopuščala njenega vključevanja v konstitucionalni sistem Avstro-Ogrske, s čimer tudi ni bilo nevarnosti, da bi se omajal dualizem monarhije, s tem pa ni obstajala niti možnost, da bi lahko Bosna in Hercegovina kot slovanska dežela vplivala na notranjo politiko monarhije (Kraljačić 1987).

Kot sem omenila že v prejšnjem poglavju, je deželna vlada s svojim delom pričela 1. januarja 1879. Na čelu vlade je sedel poglavar¹⁰, poslan iz drugih delov monarhije, vojak, kar daje vladi poseben karakter, ki pa je popolnoma v skladu s habsburško misijo, da mora na tem področju strogo zavladati red in mir (Kreševljaković 1969). Deželna vlada za Bosno in Hercegovino je bila dvakrat reorganizirana, in sicer leta 1882 in 1912. Na čelu vlade je sedel zapovednik vojaškega zbora, od leta 1882 do 1912 pa mu je ob boku stal tudi civilni adlatus oz. upravnik skupne mestne uprave. Do leta 1891 je bila vlada razdeljena na tri oblasti, in sicer na administrativno, finančno in pravosodno oblast, nato pa so ustanovili tudi gradbeniški oddelek (prav tam, 112).

Položaj Bosne in Hercegovine znotraj monarhije je urejal zakon o njeni vključitvi v avstro-ogrsko carinsko območje, ki je bil sprejet 20. decembra 1879. Poleg tega je položaj Bosne in Hercegovine urejal tudi zakon o upravi Bosne in Hercegovine z dne 22. februarja 1880. Z zakoni je bila torej določena uprava Bosne in Hercegovine kot skupna zadeva obeh polovic monarhije, kar pa državnopravni položaj okupirane dežele zelo zaplete. Na upravo Bosne in Hercegovine so namreč vplivali cesar in kralj, skupno ministrstvo, obe vladi, oba zakonodajna organa in skupni parlamentarni organ. S takšno ureditvijo so želele oblasti zagotoviti enakomeren vpliv obeh polovic monarhije, vrhovno oblast v Bosni in Hercegovini pa je izvajalo skupno finančno ministrstvo. Pravico do legislative je imel cesar kot absolutni vladar, zakonske predloge pa je cesarju posredovalo skupno finančno ministrstvo ali pa deželna vlada. Glede na to, da je bila uprava v Bosni in Hercegovini absolutistična, narod ni imel nikakršnega vpliva na delo oblasti in predstavnikov, ki so bili v monarhiji pooblaščen za upravo (Kraljačić 1987). Četudi je res, da so bili vsi ti uradniki postavljeni na svoje položaje zaradi ohranjanja dualistične narave monarhije, pa si upam trditi, da so oblasti te ljudi

¹⁰ Prvi poglavar je bil vojvoda Württemberg.

postavile na svoja mesta zaradi prikrivanja strogosti politike. Večje število ljudi, ki sedi na uradniških stolčkih, namreč daje vtis, da ima ljudstvo večjo možnost odločanja, prav tako pa se ljudje tedaj, ko na uradnih pozicijah sedi večje število ljudi, kasneje začno spraševati, koliko domačih prebivalcev dejansko ima kakršno koli vlogo pri odločanju.

Morda se še vedno postavlja vprašanje, kako in zakaj se dejansko ta štiridesetletna uprava Avstro-Ogrske v Bosni sploh lahko dojema kakor kolonialna. Za lažje razumevanje si bom na tem mestu pomagala s teorijo zgodovinarja Roberta Donie, ki je Bosno in Hercegovino pod avstro-ogrsko upravo definiral kot »kolonijo v neposredni bližini«. Donia pri tem poudarja, da sta ravno geografska bližina in številne podobnosti v pogledih etnične in religijske raznolikosti med Bosno in Hercegovino in Avstro-Ogrsko pogojevale njune medsebojne odnose in karakterizirale kolonialno situacijo. Pri tem avtor navaja štiri značilnosti kolonizatorskega obnašanja, in sicer: (1) modernizacijo, (2) psihologizacijo, (3) historizacijo in (4) ekonomizacijo (Donia v Vervaeet 2013).

(1) Modernizacijo lahko v tem primeru razumemo na način, da četudi je dvojna monarhija sebe tedaj doživljala kakor silo, ki je v Bosno in Hercegovino prišla z namenom njenega moderniziranja, je njena oportunistična in konzervativna politika vseeno ohranjala socialne strukture, kakršne so bile prisotne pred okupatorjem. Notranja nasprotja – verski, nacionalni in razredni interesi – ki so bila prisotna že pred prihodom nove oblasti, so tudi po okupaciji v najboljšem primeru ostala nespremenjena, vendar pa so se pogosto le še stopnjevala. S podpiranjem tradicionalnih elit »njena politika ni naletela na podporo, temveč je na tem področju sprožila protestna gibanja: najprej proteste za versko in prosvetno avtonomijo, nato pa nacionalna gibanja in tajna mladinska društva ter začetke delavskih gibanj« (prav tam, 60). Hitrejša komunikacija, ki je bila posledica modernizacije, je tako olajšala politične dejavnosti in s tem omogočila še hitrejše širjenje nacionalizmov.

(2) Psihologizacija Bosne s strani nove uprave pomeni »paternalističen odnos do prebivalstva in prepričanje o tem, da je z Bošnjaki (Bosanci op. a.) najbolje ravnati kakor z otroki, katere se s taktiko nagrajevanja in kaznovanja motivira in disciplinira« (prav tam, 61). Ker je nova uprava želela pridobiti privrženost vodij etničnih skupnosti, je tem dodeljevala funkcije na lokalnem nivoju (župan, člani mestne uprave ipd.), katere pa od teh oseb niso zahtevale nikakršnih posebnih nadarjenosti ali sposobnosti, saj so imeli zadnjo besedo v končni fazi vedno upravniki, ki so bili v Bosno poslani s samega vrha dvojne monarhije. Izjeme so bili le cerkveni dostojanstveniki, kar že nakazuje na favoriziranje katolištva kot naprednejšega od islama. Edina zahteva, katero so vodje etničnih skupnosti morali izpolnjevati, je bila lojalnost do novih oblasti in sposobnost, da lahko s svojim vplivom prepričajo skupnosti v to, da je

nova ureditev edina pravilna (prav tam). Kot sem že omenila, je bila dejanska uprava zaupana upravnikom iz drugih delov monarhije, posebej tistih, kjer se je govoril enak ali podoben slovanski jezik. Preko njih se je organizirala cela mreža obveščevalcev, ki so nadzirali bosansko prebivalstvo, še posebej v času Kállayeve uprave. Izobraževanje, še posebej višje izobraževanje, je predstavljalo privilegij, tako da se je od štipendistov (iz vseh področij monarhije – tudi iz Bosne in Hercegovine) zahtevala neomajna lojalnost in hvaležnost do oblasti. Na tem mestu se je pokazala tudi za monarhijo nekoliko bolj neugodna posledica kolonialne situacije: ker v BiH ni bilo univerz, so se ljudje šolali na Dunaju, v Beogradu ali Zagrebu, tako da je izobraževalni sistem skupaj s hitrejšimi možnostmi komunikacije dejansko ustvaril večje število nasprotnikov sistema. Ena od potez psihologizacije je tudi ustanovitev *Islamske verske skupnosti*, ki do tedaj formalno v takšni obliki ni obstajala. Njena ustanovitev je tako poskrbela za lažji nadzor te skupine, in sicer tako, da ji je dodelila imaginarno avtonomijo, ki pa je dejansko še naprej pod strogim nadzorom nove oblasti.

(3) Historizacija Bosne se zrcali v naporih, ki so jih avstro-ogrške oblasti vložile v pisanje zgodovine Bosne, ki bi to področje in prebivalstvo kar najbolj oddaljila od sosednjih območij. Odličen primer historizacije je tudi ustanovitev Narodnega muzeja, ki naj bi znotraj svojih zidov predstavil kontinuirano zgodovino tega področja (prav tam). Z elementi historizacije se bomo v nadaljevanju še veliko srečevali, saj je praktično celo kulturno dogajanje potekalo v tem duhu, pa naj gre za urbanistično podobo Sarajeva ali pa za časopise, ki jih je izdajala deželna vlada.

(4) Ekonomizacijo Bosne razumemo v luči ekonomskih interesov monarhije, ki so Bosno in Hercegovino popolnoma paralizirali v pogledu kakršnih koli pravic do samostojnega razpolaganja z naravnimi viri, kot tudi v pogledu samostojnega načrtovanja ekonomskega ali infrastrukturnega razvoja (prav tam).

Na tem mestu že lahko potrdimo hipotezo, da so bili kolonialistični pristopi Bosni in Hercegovini avstro-ogrski vsakdan, približe pa bodo ti načini kolonialne politike razloženi v nadaljnjih poglavjih na konkretnih primerih iz kulturnega življenja.

Kot vidimo, se prvi koraki avstro-ogrskih oblasti zrcalijo v favoriziranju in kultiviranju katoliških prebivalcev, medtem ko so bila muslimanom, judom in pravoslavcem posredovana stroga opozorila, ki so poudarjala nujno lojalnost oblastem. Vendar pa se je strategija očitnega favoriziranja katoliškega prebivalstva izkazala za neustrezno, tako da jo je zamenjala politika, ki je ravnala (navidezno) enako z vsemi verskimi skupinami.

Do glavne spremembe je prišlo v letih 1881 in 1882, ko so se srbski kmetje v vzhodni Hercegovini uprli uvedbi vojaške obveznosti. Po tem, ko so izpeljali veliko vojno kampanjo,

da bi utišali kmečki upor, so cesarjevi uradniki na Dunaju spoznali, da potrebujejo vseobsegajoč, dolgoročni načrt, v kolikor želijo uspešno upravo v Bosni in Hercegovini. Zato so na položaj skupnega finančnega ministra postavili Benjamina von Kállaya, mladega in perspektivnega diplomata, ki je slovel po izjemnem poznavanju južnoslovanskih dežel in ki je imel edinstveno vizijo prihodnosti Bosne in Hercegovine (Donia 2006).

4.1 Kállayev režim v Bosni in Hercegovini (1882–1903)

Benjamin Kállay von Nagy-Kálló (1839–1903) je s svojega položaja skupnega finančnega ministra med leti 1882 in 1903 v Sarajevu izpeljal številne reforme. Četudi so nekatere njegove ideje bile prisotne že pri prejšnjih kraljevih poslancih, gre vendarle njemu pripisati najpomembnejšo vlogo pri uresničevanju splošnih načrtov in njihovem spreminjanju v konkretne programe in politike. Kot pravi Donia, so bile njegove ideje plod bogate osebne izkušnje v regiji in pohlepne odločnosti pri uvajanju habsburških carskih vrednot v Bosno in Hercegovino. Kállay se je intenzivno ukvarjal s študijem jezikov in se specializiral za Srbijo v vseh pomenih te besede. V letih pred okupacijo Bosne in Hercegovine je služboval kot konzul v Beogradu (1868–1875), leta 1872 pa je veliko potoval po Bosni ter pridno beležil lokalne običaje in politično situacijo. Napisal je tudi *Zgodovino Srbov*, ki je bila leta 1877 objavljena v madžarščini, leto kasneje pa še v nemščini. Kállay je verjel, da je treba široke množice pogosto na različne načine nagrajevati, vendar pa jih prikrajšati za pravice. Bil je pristaš neoabsolutizma, njegov prototip idealne politične ureditve pa je predstavljal avtoritarni stari Rim in ne demokratična stara Grčija. Obdobje klasičnega Rima je namreč Kállay dojemal kot ogromno cesarstvo, pokorjeno edinstvenemu zakonu, ki je imelo razvejano mrežo poti in ki je spoštovalo voditelja. Zato je verjel, da bi najboljše zdravilo za ljudsko nezadovoljstvo predstavljala racionalna, pravična in velikodušna vlada. Goreče se je boril proti vsem demokratičnim institucijam, razen proti tistim, ki so obstajale le zaradi svojega simboličnega značaja. Skupaj z ostalimi državniki je verjel, da mora Habsburška monarhija civilizirati Bosno in Hercegovino, tako da si je dvajset let prizadeval Bosno in Hercegovino oblikovati v skladu s svojo vizijo razsvetljene evropske države – a še vedno nujno pod habsburškim vplivom. Zato je agresivno oglaševal ekonomski razvoj, osvajanje Zahodnih vrednot, kulturno rast in sodobno upravo ter verjel, da bodo takšne inovacije ustvarile poslušno, zadovoljno in hvaležno prebivalstvo (Kraljačić 1987; Donia 2006). Preden se podam v razpravo o metodah Kállayeve kulturne misije v Bosni in Hercegovini, se zdi smotno nekaj besed posvetiti

njegovim pogledom na razmerje med Vzhodom in Zahodom, ki se bo v veliki meri zrcalilo tudi v njegovi kulturni politiki.

Kállay je menil, da na evropski celini prevladujeta dva različna vzorca, od katerih je eden vzhodni, drugi pa zahodni. Vzhodni in zahodni vzorec se med seboj razlikujeta v socialnem, političnem in kulturnem pogledu, oba pa sta rezultat dolgega zgodovinskega razvoja, katerih korenine segajo v obdobje pred grško in rimsko civilizacijo, kjer sta se le še bolj utrdila. Na starem vzhodu se je po njegovem mnenju ustvaril *vzhodni duh*, ki ima svoje evropske korenine v antični Grčiji, ki je predstavljala središče *vzhodnega duha*, kar je imelo za posledico tudi dominacijo tega duha pri balkanskih narodih. Za razliko od mnogih orientalistov Kállay korenin vzhodnega duha ni iskal pri vplivu islama in Turčije, temveč je menil, da je, ravno nasprotno, vzhodni duh kasneje Otomane vsrkal v svoj krog. Najpomembnejše lastnosti razvoja otomanskega cesarstva, tako kot pri vzponih in padcih Arabcev, niso plod islama, temveč ravno vzhodnega duha, ki se je po Kállayevem mnenju razširil od Baltskega morja, preko vzhodnih Karpatov, do vzhodne obale Jadranskega morja. Tako Rusija kot balkanski narodi zaradi svojega vzhodnega duha izražajo tudi njegove lastnosti:

Žilava, odporna sposobnost pasivnosti in manjša mera trajne delovne energije; živahna naklonjenost spekulativnemu opazovanju, vendar po drugi strani podcenjevanje zahtev za praktično življenje, zvitost v skupnih odnosih javnega in privatnega življenja kot edino naravno sredstvo v odnosih šibkejših do močnejših; krutost /.../ pomanjkanje domoljubja, ki bi uspelo zaobjeti vse v eno državo v smislu politične, pravne in narodne enotnosti, namesto tega pa navdušenje le nad rodnim krajem, plemenom, torej narodnost v najožjem smislu /.../ Vse te lastnosti v enaki meri označujejo vsa ljudstva, ki so se naseljevala od Indusa do Sahare, od Kaspijskega morja do Jadrana /.../ (Kállay v Kraljačić 1987, 62).

V Kállayevi koncepciji t. i. vzhodnega duha prepoznamo tudi izrazito individualnost v družbenem življenju, kar je povzročilo nezmožnost in odsotnost oblikovanja političnih družb na vzhodnih področjih in kar je po njegovem mnenju tudi najslabša lastnost vzhodnega duha. *Zahodni duh* pa se je po Kállayevem mnenju razvil iz starega Rima in njegov duh ni propadel niti takrat, ko je razpadla Rimska država. Slednja je namreč razvila pravno državo in osebno svobodo, ki sta bili na Vzhodu popolna neznanka. V duhu Zahoda se je ustvarilo tudi politično ljudstvo, saj je bila starorimska civilizacija

/.../ prvi primer združevanja narodov, ki so bili povezani zaradi močnega državnega in privatnega prava, ki so se združili v edinstven politični narod, ki skupaj čuti in se

navdušuje nad enakimi cilji /.../ Pravna država in politični narod – to sta dejansko najbolj specifični tvorbi rimskega duha, ki še danes stojita v središču zahodnega sveta (Kállay v Kraljačić 1987, 62–63).

Tako sta po Kállayevem mnenju pravna država in politični narod dva osnovna elementa, na katerih se gradi patriotizem v deželah z več narodnostmi. Da bi dokazal pravilnost svojih trditev, je kot primer navedel tudi (nedavno) združeni Italijo in Nemčijo, saj naj bi nad njima dolga leta lebdel ta zahodni duh, ki pa je v zadnjih letih prišel do izraza in končno pripeljal do združitve v državo.

Na tem mestu je potrebno poudariti, da je madžarska nacionalna ideologija ustvarila predstavo o madžarskem narodu kot branilcu krščanske Evrope od turške ekspanzije in nosilcu zahodnoevropske kulture in civilizacije na jugovzhodu Evrope. Za takšno misijo je Kállay našel argumente v madžarski mentaliteti, geopolitičnem položaju in zgodovini. Kulturno in civilizacijsko misijo tako po njegovem lahko izvaja samo narod, ki v sebi nosi oba vzorca in tako dobro pozna oba naroda – ta narod je, seveda, madžarski. Slednji je namreč po Kállayevem prepričanju po naselitvi v sebi nosil duh Vzhoda, vendar pa je zelo kmalu začel sprejemati dojemanja Zahoda. Tako se lahko strinjamo s Kraljačićem, ko navaja, da so vse navedene trditve o kulturni in civilizatorski misiji Madžarske na evropskem jugovzhodu in o madžarski vlogi pri približevanju Zahoda in Vzhoda želele teoretično opravičiti obstoječo pozicijo in politiko monarhije na Balkanu, ob tem pa so si želele ustvariti podlago za nadaljnje akcije habsburške države, oziroma Madžarske, pri vzpostavljanju politične in ekonomske dominacije na tem področju (Kraljačić 1987). Seveda je potrebno vse te Kállayeve domneve jemati z rezervo, saj tudi Madžarska dejansko ni tako hitro prevzela t. i. zahodnega duha. Otomanski imperij je namreč svoje meje razširil tudi v Budimpešto in tam pustil bogato dediščino. Eden od najočitnejših dokazov za resničnost te trditve so javna kopališča, ki dandanes veljajo za madžarsko znamenitost, svoje korenine pa imajo v turških hamamih. O relevantnosti Kállayevih trditev o nazadnjaški naravi vzhodnega duha pa zlahka podvomimo že v kolikor poznamo zgodovino in vemo, da so bila skoraj vsa antična dela velikih filozofov najprej prevedena v arabščino in šele potem v latinščino, ki velja za jezik *zahodnega duha*. Četudi je Kállay pogosto izražal mnenje da je starogrški duh nesposoben za tvorbo političnih držav, kar omenjenemu prevajanju starogrških filozofskih del odvzema vrednost, pa Kállayevim trditvam oporeka dejstvo, da je tudi renesansa, ki velja za prelomnico v evropskem razvoju, dejansko na evropski prostor prišla preko trgovcev z Vzhoda. Preko zadnjih intelektualcev, ki so se v času vzpona turškega cesarstva iz Bizanca umaknili na Zahod in preko trgovine z Arabci so tako večinoma v Benetke prišli antični –

tako rimski kot tudi starogrški – spisi, ki se v Evropi niso ohranili, kar je obudilo antične ideje, ki so dajale velik pomen svobodomiselnosti in organizirani izobrazbi. Tako je vprašljivo, kakšna bi bila podoba današnje Evrope, če se ti spisi ne bi vrnil v Evropo in spodbudili nastanka humanizma in renesanse, ki sta vodila v razvoj evropskega kapitalizma. Tako Kállayeva definicija bolj primitivnega *vzhodnega duha* ne zdrži kritike, saj je ravno srednjeveški *zahodni duh* s cerkvijo v glavni vlogi pometel s kakršno koli možnostjo razvoja znanstvenega mišljenja v Evropi, medtem ko je arabski, *vzhodni svet*, kljub temu ohranil antične spise velikih filozofov, ki so v času renesanse zopet pridobili svojo vrednost.

4.2 Kállayeva nacionalna politika in metode njenega uresničevanja

Benjamin Kállay se je strinjal s habsburškimi domnevami balkanske politike, in sicer predvsem s prepričanjem, da bi lahko Srbija in Črna gora nahujskali pravoslavne prebivalce Bosne in Hercegovine proti dvojni monarhiji. Ker je želel zamašiti dotok nacionalizma iz omenjenih držav, je njegova vlada močno promovirala regionalni patriotizem, imenovan *bošnjaštvo*. Šlo je za multikonfesionalni bosanski nacionalizem, ki bo, kot je upal, ustavil nacionalistične valove, ki so v tistem času prihajali iz Hrvaške, Srbije in Črne gore. Za drastične spremembe v videzu sarajevskega mestnega jedra se gre zahvaliti ravno njemu, saj si je močno prizadeval poudariti pomen religije oziroma habsburško strpnost do vseh konfesionalnih skupin, s čimer bi poudaril edinstvenost Bosne in Hercegovine in jo tako odvrnil od srbskih in hrvaških nacionalističnih gibanj (Kraljačić 1987; Donia 2006).

V prostornem okviru *vzhodnega duha* je Bosna in Hercegovina predstavljala deželo, ki je bila geografsko najbolj izpostavljena Zahodu, vendar je predvsem zaradi otomanske vladavine dolga leta ostala zaprta za zahodne vplive. Zato je menil, da si mora uprava na prvem mestu prizadevati za vnos zahodnih idej in institucij v to deželo, to pa mora storiti tako, da zahodne ideje presadi na to področje na način, ki bo domač tudi vzhodnemu narodu. Pri tem je navedel dve možnosti, in sicer da izkorenini vse, kar bi lahko škodilo razvoju te dežele, ali pa da zahodne ideje spoprijatelji z obstoječimi in tako ohrani obstoječe elemente. Kállay je stalno poudarjal, da se je odločil za drugo možnost in se lotil previdnega in postopnega razčiščevanja terena, na katerem bi lahko posadil seme zahodnih idej in institucij. Odeto v plašč strpnosti in spoštovanja razlik je to v resnici pomenilo odstranjevanje vseh elementov, ki so škodili učvrstitvi monarhije na tem področju. Najpomembnejša ideja, ki jo je bilo potrebno vsaditi v Bosno in Hercegovino, je bila, seveda, avstro-ogrška državna ideja, kar bi izkoreninilo dotedanje in obstoječe državne ideje ter Bosno in Hercegovino trajno povežalo s Habsburško

monarhijo. Nastanek samostojne države Bosne in Hercegovine, ki bi bila neodvisna od dvojne monarhije, je bil po Kállayevem mnenju nemogoč, saj bi slej ali prej zopet izbruhnil »vzhodni individualizem«, ki bi vodil v ustvarjanje nesposobne in šibke države. Zato je bilo potrebno prebivalce v Bosni in Hercegovini sprva prepričati o njihovi nacionalni posebnosti, ki pa da lahko najpravičnejše in najboljše pride do izraza le pod okriljem močne Avstro-Ogrske (Kraljačić 1987). V kolikor je želel »pripraviti teren« za svoja dejanja, je moral Bosno in Hercegovino kar v največji meri izolirati od sosednjih slovanskih dežel in »ustvariti« edinstveno, bosansko nacijo.

4.3 Politika izoliranja BiH od sosednjih jugoslovanskih dežel

Habsburške oblasti so si torej prizadevale v čim večji meri preprečiti vplive, ki bi prihajali iz sosednjih slovanskih dežel. Tega se je seveda zavedal tudi Kállay in v tej smeri začel sprejemati odločne ukrepe. V grobem bi lahko dejali, da si je prizadeval zapreti vse meje s Črno goro in Srbijo, prav tako pa tudi povečati nadzor med kulturno izmenjavo Hrvaške in Bosne in Hercegovine. Nalogo preprečevanja pretoka idej iz Črne gore in Srbije je vzel zelo resno, kar pa se v največji meri zrcali v odsotnosti obnavljanja prometnih povezav proti Črni gori, v dolgem in zamudnem procesu izdajanja potnih listov, v oteženem procesu uvažanja živine iz Črne gore pod pretvezo, da Črna gora nima enakih veterinarskih standardov in zato v veliki meri ne odgovarja avstro-ogrskim kriterijem. Na meji s Črno goro se je Kállay spogledoval tudi z idejo naseljevanja tirolskih priseljencev, kar bi v to srbsko-pravoslavno okolje vneslo pisanost in ustvarilo neke vrste etnični zid med Črno goro in Bosno in Hercegovino. Ker se je izkazalo, da bi bil tovrsten ukrep prevelika finančna obremenitev za dvojno monarhijo, je to možnost opustil. V strahu, da bi kakršna koli vojaška akcija Črne gore lahko privedla do vstaje v Bosni in Hercegovini, se je Kállay odločil tudi za poglobitev razdora med Črno goro in obmejnimi albanskimi plemeni. Verjel je namreč, da bo monarhija lahko na svojo stran proti Črni gori pridobila ne le katoliške, temveč tudi muslimanske Albance, kar pa bo z zadovoljstvom sprejela tudi Visoka Porta. S spodbujanjem in štipendiranjem albanskih frančiškanov si je tako Avstro-Ogrska prizadevala okrepiti svojo navezo z Albanijo, kar bi omejilo in zadušilo kakršne koli ideološke vplive iz Črne gore (prav tam).

Ukrepi, ki jih je Avstro-Ogrska sprejemala na meji s Črno goro, so bili podobni tudi na srbski meji z Bosno in Hercegovino. Vlada je namreč s prepovedjo prenosa srbskih časopisov in s strogim nadzorom na meji do velike mere dejansko uspela upočasniti pretok srbskih idej,

vendar pa je strog nadzor po drugi strani le še povečal odpor do avstro-ogrske vlade (prav tam). Upam si celo trditi, da je Kállayev strog režim pri preprečevanju srbsko-bosanske komunikacije v nekaterih primerih na srbsko stran potegnil tudi pravoslavne Bosance, ki so bili pred uvedbo vseh ukrepov do vlade indiferentni, tako da so v nekaterih primerih restrikcije dosegle ravno nasproten učinek od pričakovanega. Strah pred nacionalizmom iz Srbije je bil še večji od tistega iz Črne gore, tako da so se oblasti odločile, da bodo na bosansko-srbsko mejno področje sprva naselili večje število muslimanov, kar bi ustvarilo etnično pisano področje in po Kállayevem mnenju tudi nevtraliziralo srbski nacionalistični element. Vendar pa je imela v sistemu ukrepov zaostritve srbske meje zelo pomembno vlogo tudi kolonizacija tujcev. Dogovori o naseljevanju tujega elementa na mejno področje med Bijeljino in Zvornikom, ki bi predstavljalo živi zid proti srbskim vplivom, so se začeli že septembra 1882, uresničeni pa so bili štiri leta kasneje. Tedaj se je iz Torontalske župnije na jugu Madžarske v današnji kraj Semberije (Novo Selo) preselilo 61 družin, ki so ustanovile svojo kolonijo z imenom Franz Josefsfeld. Priseljenci so bili nemški protestanti, ki so v mestu zgradili tudi svojo cerkev, do leta 1889 pa je število družin zraslo na 121. Po abdikaciji kralja Milana so se povečali tudi napor za še bolj intenzivno kolonizacijo srbske meje, tako da so bile leta 1891 ustanovljene nemške kolonije na Drini, in sicer Dugo Polje in Branjevo (prav tam).

Na področju cele Bosne in Hercegovine so se oblasti trudile čim bolj omejiti udeležbo kulturnih in drugih inštitucij na manifestacijah podobnih inštitucij v Srbiji. Tako je denimo deželna vlada prepovedala udeležbo predstavnikov *Sarajevskega lista*¹¹ na kongresu srbskih novinarjev, ki se je 27. septembra 1902 odvijal v Beogradu. Prav tako je deželna vlada prepovedala udeležbo srbskim pevskim društvom na proslavi petdesetletnice beograjskega pevskega društva. Motivi tovrstnih prepovedi so bili seveda nacionalno-politične narave, saj so bile oblasti prepričane, da takšna slavja ne morejo miniti brez velikosrbskih demonstracij, tako da je najpametneje, da se čim dlje od njih drži tudi člane bosanskih inštitucij. Vseeno pa so oblasti do določene mere morale popuščati, saj so morale prikriti splošne politične težnje preprečevanja povezanosti med Srbijo in Bosno in Hercegovino, tako da so pogosto dovolile odhod določenih posameznikov na omenjene manifestacije, vendar vedno v spremstvu vladnega konfidenta, ki je budno opazoval njihovo obnašanje. Tako je vlada dovolila tudi proslavo za petstoto obletnico kosovske bitke, vendar v zelo omejeni obliki. Oblasti so stike

¹¹ Sarajevski list je bil uradno glasilo Deželne vlade Bosne in Hercegovine, katerega je tiskala Deželna tiskarna in je predstavljal nadaljevanje *Bosansko-Hercegovačkih novina*. Začel je izhajati leta 1881 pod številko 62, saj je njegov predhodnik – Bosansko-Hercegovačke novine – prenehal izhajati s številko 61 (Pejanović 1961, 20).

med Srbi ter Bosanci in Hercegovci omejevale tudi preko šolstva, saj dijakom, ki bi si želeli oditi na študij v Beograd ali druga mesta v Srbiji ali Črni gori, niso dodeljevale štipendij.

Štipendije pa so dodobra znižali ali pa jih niso dodelili tudi dijakom, ki so se želeli odpraviti na študij v sosednjo deželo – Hrvaško, saj so želeli s tem preprečiti združevanje v panslavistična združenja, kot tudi odvrniti Bosance od hrvaških nacionalističnih ideologij (prav tam). Kállayevi ostri ukrepi, ki jih je uresničeval v imenu ustvarjanja bosanske nacije, ko je to želel popolnoma izolirati od srbskih in hrvaških vplivov, so v večini primerov pripeljali do tega, da so srbski in hrvaški nacionalisti znotraj in zunaj meja Bosne in Hercegovine postali še bolj agresivni, kar že govori v prid hipotezi, da je avstro-ogrška kulturna politika spodbujala rast nacionalizmov v novo osvojeni deželi.

V duhu balkanske nacionalne politike pa je bila vodena tudi konfesionalna politika novega vladarja, tako da se je pred razpravo o kulturnem imaginariju Bosne in Hercegovine v času habsburške uprave nujno ozreti na značilnosti verske politike dvojne monarhije.

5 KULTURNI IMAGINARIJ HABSBUŠKE BOSNE IN HERCEGOVINE

5.1 Avstro-ogrška konfesionalna politika v Bosni in Hercegovini

Kot lahko vidimo iz označenega dela tabele 5.1, se je med prvim in zadnjim popisom prebivalstva (1879 in 1910), ki ga je izvedla Avstro-Ogrska, število prebivalcev Sarajeva več kot podvojilo. Za to se gre v največji meri zahvaliti množičnemu priseljevanju katoliških prebivalcev iz drugih delov monarhije, ki so se v Sarajevo priseljevali v vlogi delavcev v tovarnah, trgovcev, vladnih dobaviteljev in drugih državnih uslužbencev, kar je opazno že v prvem letu od okupacije, saj se je delež katoliškega prebivalstva povečal že leta 1879. Kot navaja Donia, je imelo okoli 30 % novo priseljenega prebivalstva v Sarajevu madžarsko ali avstrijsko državljanstvo in ti so bili večinoma katoliki ali judje. Ti imigranti iz Habsburške monarhije so s sabo pogosto prinašali nove ideje in običaje, ki so bili lokalnemu prebivalstvu neznani, predstavljali pa so neke vrste začetek sprememb v glavnem mestu Bosne in Hercegovine, ki bodo v naslednjih letih Sarajevo dodobra preuredile in o katerih bom razpravljala v nadaljevanju tega magistrskega dela. Prav tako je iz tabele 5.1 lepo razvidna tudi rast prebivalstva med popisi Avstro-Ogrske, saj se je število prebivalcev Sarajeva med letoma 1879 in 1910 več kot podvojilo, pri čemer je najbolj izrazit porast deleža katoliškega prebivalstva, medtem ko se je med zadnjim popisom otomanskega Sarajeva in prvim popisom Kraljevine SHS število prebivalcev praktično potrojilo.

Tabela 5.1: Prebivalstvo Sarajeva glede na versko pripadnost med leti 1851 in 1921

Leto popisa	Muslimani	Pravoslavci	Katoliki	Judje	Ostali	Skupaj	
	%	%	%	%	%	Število	%
1851	72,23	16,94	1,14	8,12	1,57	21 102	100
1879	69,45	17,52	3,26	9,74	0,03	21 377	100
1885	60,09	16,88	12,66	9,96	0,41	26 267	100
1895	45,06	15,39	28,02	10,64	0,89	38 083	100
1910	35,57	16,27	34,51	12,33	1,32	51 919	100
1921	35,73	20,77	30,08	12,36	1,06	60 087	100

Vir: Kreševljaković (1969, 38).

Prav tako se je povečalo tudi število judov (aškenaških) in pravoslavcev, v največji meri zaradi naraščajočega števila trgovin in podjetništva. Skupnost sefardskih judov se je v času med popisoma več kot podvojila, medtem ko se je skupnost aškenaških judov na sarajevskih tleh pojavila šele v času avstro-ogrške uprave in do leta 1910 znašala 4985 članov (Donia

2006). Sefardi so večinoma govorili jezik *Ladino*, ki je podoben španskemu jeziku, in so bili med lokalnim prebivalstvom znani kot *Španjoli*, medtem ko so aškenški judje večinoma govorili nemško, saj so prihajali v glavnem iz drugih delov monarhije. Sarajevski muslimani, ki so v prejšnjih štiristotih letih predstavljali absolutno večino, niso doživeli izrazite demografske rasti, vendar so ob Kállayevi politiki uspeli ohraniti vodilno politično in družbeno vlogo, kolikor bi lahko o vodilni vlogi katere koli avtohtone skupnosti dejansko sploh govorili. Verske skupnosti so se namreč morale prilagoditi potrebam avstro-ogrške uprave. Status katoliške in pravoslavne cerkve je bil do neke mere urejen že pred Kállayevim prihodom, v času njegovega režima pa se je uredil tudi status islamske verske skupnosti.

5.1.1 Katoliška cerkev

Katoliška cerkev je bila v primerjavi z ostalimi verskimi skupnostmi v privilegiranem položaju, še posebej pa se je nahajala v boljšem položaju kot v času otomanske uprave. Leta 1881 je papež Leon XIII. ustanovil cerkveno hierarhijo z nadškofijo in kapitljem v Sarajevu. Za prvega nadškofa je bil postavljen dr. Josip Štadler, ki je v Sarajevo prišel leta 1882. Slednji je takoj po prihodu začel razvijati veliko dejavnost okoli katoliške cerkve ob pomoči in naklonjenosti avstro-ogrške oblasti. V okviru Štadlerjeve dejavnosti so svoje delo nadaljevale sestre usmiljenke (sestre milosrdnice), po nadškofovem prizadevanju pa so v Sarajevo aprila 1882 prispele tudi Hčere božje ljubezni, ki so imele svoj sedež na Dunaju.

Štadler se je v prvi vrsti zanašal na jezuite, katere je on tudi pripeljal v Bosno in Hercegovino. Do avstro-ogrške okupacije so bili namreč na ozemlju Bosne in Hercegovine prisotni le frančiškani, katere pa je Štadler s pomočjo jezuitov zatiral, saj je le slednjim zaupal nalogo katoliške posvetne duhovščine.

V Sarajevo se je leta 1886 preselil provincial bosanskih frančiškanov, ki od tedaj predstavlja središče frančiškanske province Bosne Srebrene.

Do okupacije so v Sarajevu obstajale: katoliška cerkev, moška in ženska osnovna šola, župnikovo stanovanje, škofovo gostišče/prenočišče (konak), stanovanje sester usmiljenk in ena cerkvena hiša, ki se je oddajala. Vse te zgradbe so zgorele v velikem požaru avgusta 1879.

Dve leti v Sarajevu ni bilo katoliške cerkve, leta 1881 pa je bila zgrajena cerkev sv. Antona Padovanskega¹², ki je bila leta 1882 posvečena kot župnijska cerkev. Štadler je poskrbel za to, da so z novo cerkveno ureditvijo hierarhije v Bosni frančiškani prepustili župnijo ordinariatu,

¹² Cerkev se nahaja v naselju Bistrik.

ta cerkvica pa je ostala še naprej župnijska cerkev in je leta 1889 postala tudi stolna cerkev Vrhbosanske župnije.

Leta 1889 je bila zgrajena sarajevska katedrala po vzoru zgodnje gotike. Leta 1886 je bila posvečena cerkev Cirila in Metoda, ki se nahaja zraven semenišča, kupolo pa je okrasila slovenska slikarka Ivana Kobilca¹³.

Cesar je imel pravico imenovati nadškofa in škofe v BiH, ti pa so bili plačani iz državnega proračuna. Frančiškani, ki so bili do tedaj edini katoliški kler v Bosni in Hercegovini, niso bili zadovoljni z vzpostavljanjem cerkvene hierarhije in so bili s Štadlerjem pogosto v sporih zaradi razporeditve in razdelitve župnij med posvetnim klerom in frančiškani. V spore se je pogosto vmešaval tudi sam Kállay, ki si je želel situacijo rešiti v korist obojih, saj mu je bilo do tega, da se katoliška cerkev disciplinira in utrdi kot močna opora režimu. Katoliška cerkev je prejela visoko finančno in materialno pomoč od države, od katoliških organizacij iz monarhije in iz drugih katoliških dežel ter celo od bogatih posameznikov. Tako so se iz proračuna deželne vlade financirale ne le visoka hierarhija, temveč tudi obnova starih in postavljanje novih cerkev ter samostanov, prav tako pa tudi ustanovitev katoliške gimnazije in semenišča. Zaradi takega položaja in Stadlerove politike je prišlo do naglega prozelitizma, kar pa je povzročilo spore z drugimi, nekatoliškimi verskimi skupinami, saj so spreobrnitve pogosto potekale na precej agresiven način. Kállay si je celo prizadeval odstaviti Stadlerja s položaja nadškofa, vendar ga ban Khuen-Héderváry ni želel na Hrvaškem, saj ni želel težav. Prav tako pa ga ni želel s položaja odstaviti niti Vatikan. Kállay je zato sprejel zakon, ki je prepovedoval nasilne konverzije, vendar ga Stadler ni želel sprejeti, češ da gre pri konverziji za božjo odločitev, v katero naj se navadni smrtniki ne bi vmešavali. S popuščanjem in podporo katoliški cerkvi je slednjo (ne)posredno močno ojačil, kar pa je, seveda le še poglobilo jez med različnimi verskimi skupinami (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Donia 2006).

5.1.2 Pravoslavne verske inštitucije

Avstro-ogrske oblasti so si prizadevale v skladu s svojimi potrebami in interesi urediti tudi pravoslavno cerkev. Ker so želele imeti nanjo karseda velik vpliv, so jo želele razglasiti za avtokefalno (neodvisno od carigradskega patriarha) ali pa jo pridružiti karlovškemu patriarhu, kar seveda nikakor ni bilo po meri Carigradu. Tako sta že leta 1880 Avstro-Ogrska in Carigrad podpisala pogodbo, ki je določala, da pravoslavni dostojanstveniki, ki so že na

¹³ Za ostale cerkve glej: Kreševljaković 1969, 43.

svojih položajih, tam tudi ostanejo, medtem ko bo nove osebnosti na položaje postavljala Avstro-Ogrska. S tem je, seveda, tudi pravoslavna cerkev postala »lojalna« oblastem, vendar pa so oblasti že ob prihodu Save Kosanovića na mesto metropolita spoznale, da bodo le stežka našle vladi primerne osebnosti. Tudi nižje pravoslavno duhovništvo ni ustrezalo merilom avstro-ogrške uprave, saj je bilo pogosto le polpismeno in neizobraženo, tako da so oblasti leta 1882 v Sarajevu ustanovile pravoslavno semenišče. Vse pravoslavne verske inštitucije je financirala Deželna vlada¹⁴ (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Donia 2006), kar morda na prvi pogled daje vtis strpnosti in sprejemanja, vendar pa je ravno zaradi tega pravoslavna cerkev postala odvisna od vlade, ki je narekovala njeno delovanje.

5.1.3 Muslimanske verske ustanove: islamska verska skupnost in vakufska uprava

Že leta 1879 je 27 sarajevskih muslimanov deželno vlado prosilo, da se za Bosno in Hercegovino postavi verski poglavar, ki bo skrbel za verske zadeve islamske skupnosti in da se enemu muslimanu zaupa vloga nadzornika nad vakufsko upravo. Prva želja je bila uslišana leta 1882 na podlagi statuta, ki ni bil nikdar objavljen, in tako je bil ustanovljen Medžlisul-ulema¹⁵ z reis-ul-ulemo¹⁶ na čelu.

Leta 1883 je bila organizirana začasna vakufska komisija, kjer je vlado zastopal poseben zaupnik. Vsak pomembnejši korak je bil odvisen od vladnega zaupnika, ki je vsako dejanje strogo nadzoroval. Ko je komisija ob koncu leta 1885 na zahtevo deželne vlade najela dvojne pokopališč z namenom, da bi jih spremenila v park, so se muslimani temu uprli in leta 1886 cesarja in kralja prosili za vakufsko samoupravo, česar pa cesar in kralj ni želel uresničiti. To predstavlja začetek prikritega boja za versko-prosvetno avtonomijo, ki se je nadaljeval leta 1899.

Leta 1894 je bila urejena vakufska uprava, ki je zamenjala začasno vakufsko komisijo in ki se je delila na deželno vakufsko komisijo (posvetovalna oblast) in deželno vakufsko direkcijo (egzekutivna/izvršilna oblast). Vladni zaupnik je še naprej ostal v upravi. Ta reorganizacija je bila izvedena na podlagi desetletnih izkušenj; vlada je leta 1893 sklicala skupino muslimanov, za katere je menila, da so zvesti vladi in katera je naredila načrt za to reorganizacijo. Četudi so oblasti zaupale tej skupini muslimanov, je vlada ta načrt vseeno do neke mere spremenila in ga vložila ministrstvu, ki ga je razglasilo za odločbo julija 1894. Muslimani niso bili zadovoljni z upravljanjem z vakufskimi dobrinami po tej odločbi, tako da so leta 1899 z vlado

¹⁴ Več o Kállayevem odnosu do pravoslavnih verskih ustanov: Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Vervaet 2013.

¹⁵ Medžlisul ulema je zbor duhovniških učiteljev.

¹⁶ Reis-ul-ulema je poglavar verskih učenjakov.

začeli odprto borbo za versko-prosvetno avtonomijo, ki pa je pravzaprav nadaljevanje boja iz leta 1886.

V tem času je bilo tudi srbsko prebivalstvo Bosne in Hercegovine v sporu z Vlado glede pravoslavnih versko-prosvetnih zadev, tako da so si pravoslavci in muslimani vzajemno pomagali. Pravoslavci so dobili versko-prosvetno avtonomijo leta 1905, muslimani pa leta 1909.

Dne 15. aprila 1909 je bil sankcioniran avtonomni statut, ki je med muslimani terjal velike materialne in moralne žrtve. Po tem statutu so z vakufskim imetjem upravljale razne korporacije, na čelu pa je bil vakufsko-mearifski zbor, ki se je srečeval vsako leto v Sarajevu. Ulema-medžlis je predstavljal najvišji verski organ, njegove člane pa je izbirala volilna kurija. Na čelu ulema-medžlisa je bil reis-ul-ulema. Vakufska uprava je iz raznih zakladnic zgradila večje število večjih in manjših stavb¹⁷, prav tako pa je tudi restavriral nekatere džamije¹⁸. Zgradbe z visoko estetsko vrednostjo so gradili tudi nekateri samostojni vakufi, med katerimi najbolj izstopa Gazi Husrev-begov vakuf. Vakufska uprava je vzdrževala tudi več mektebov, medres, Darul-muallimin (1892-1919) in tri šole vezenja, od leta 1913 pa tudi sirotišnico za dečke.

Leta 1909 je Sarajevo ponovno dobilo svojega muftijo, ki je bil leta 1882 »ukinjen«, saj je reis-ul-ulema opravljal tudi funkcijo muftije (Kreševljaković 1969).

Kot vidimo, je bil status islamske verske skupnosti urejen tako, da so se prekinile vsakršne vezi s Carigradom, s čimer bi lahko Dunaj neposredno vplival na njeno delovanje. Glede na to, da je bil sultan istočasno tudi kalifa, je bilo Avstro-Ogrski izredno pomembno, da se to vprašanje uspešno reši. Filipović je že takoj po okupaciji začel delati na privrženosti muslimanov ideji o ustvarjanju lastnega vrhovnega verskega starešinstva v Bosni in Hercegovini. Ob pomoči frančiškana Fra Grge Martića mu je uspelo zbrati 58 oblastem naklonjenih muslimanov.

Do konca leta 1882 je bil sklenjen sporazum o ustanovitvi islamske verske skupnosti, ki je uradno ločena od Carigrada. Tako je bila ustvarjena posebna skupnost, na čelu katere je stal reis-ul-ulema, skupaj s svetom, Ulema medžlisom, vse člane odbora pa je sicer predlagalo muslimansko prebivalstvo, vendar jih je moral odobriti cesar, ki jih je v končni fazi tudi imenoval. Člane Uleme medžlisa in reis-ul-ulema je financirala deželna vlada. S tem pa

¹⁷ Najznamenitejše izmed novo zgrajenih stavb so: Vakufsko-Mearifski dvor (1886), Kiraethana (1888), Isa-begov hamam (1890), Ajaz-begov dvor, Mustajbegov dvor na Obali (1896), Gazi Husrev-begov mekteb (1897), islamska sirotišnica (1912) (Kreševljaković 1969).

¹⁸ Najznamenitejše od restavriranih džamij so: Gazi Husrev-begova, Careva in Alipašina džamija (Kreševljaković 1969).

vprašanje in status Islamske verske skupnosti nista bila popolnoma urejena, saj si je Vlada prizadevala urediti tudi Vakufsko upravo, ta naloga pa je bila opravljena šele do leta 1894. Ustanovljeno je bilo posebno vakufsko zaupništvo kot najvišji organ vakufske uprave, čigar predsednika je imenoval cesar, člane¹⁹ pa je plačevalo Skupno finančno ministrstvo. Izvršni organ se je imenoval Deželno vakufsko ravnateljstvo. To upravo so sestavljali predsednik zaupništva, vakufski sekretar (tajnik), nekoliko nižjih uradnikov in, kar je najpomembneje – vladni zaupnik, ki je bil prisoten na vseh sejah zaupništva in ravnateljstva in jih je, seveda, nadzoroval. Ustanovljen je bil tudi vakufski fond za podporo revnim vakufom in ustanovitev muslimanskih verskih šol. Nato so oblasti pristopile tudi k reorganizaciji šeriatskih šol po svojih potrebah. Odprta je bila nova šeriatska šola v Sarajevu, katere izgradnjo in delovanje je financirala deželna vlada. Kot navajata Kraljačić (1987) in Vervaet (2013), je Kállayeva preureditev vakufske uprave in šeriatskih šol pritegnila pozornost britanskega kolonizatorja v Egiptu, saj je po njegovem mnenju bila končno ponujena funkcionalna opcija za »nadzor« muslimanskega dela prebivalstva. V sodelovanju z nekaterimi uglednimi muslimani je Kállay pristopil tudi k reformi mektebov, s čimer pa je dejansko želel doseči, da bi večji delež muslimanskih otrok začel obiskovati državne osnovne šole, čemur bo več pozornosti namenjeno v nadaljevanju. Na tem mestu je pomembno poudariti, da je te t. i. reforme izpeljal tako, da je znižal njihovo finančno podporo ter omejil predmetnik, kar bi muslimanske starše privedlo do odločitve, da svoje otroke pošljejo v državne šole, s čimer bi jim omogočili širšo izobrazbo. Seveda je potrebno termin »širšo izobrazbo« razumeti tako, da pri tem ne pozabimo, kako je uprava želela ustvariti karseda veliko število mladincev po svoji vladi privrženih merilih. V končni fazi je namreč vedno vodilna politika tista, ki vodi šolstvo, določa šolski sistem in njegov predmetnik, tako da smo v tem primeru zagotovo priče tihemu izpodbijanju muslimanskih norm in povečevanju avstro-ogrskih.

V vsakem primeru – četudi so bile verske skupnosti do neke mere finančno in materialno precej uspešno rešene – je vseeno bilo med muslimani in pravoslavci venomer prisotno nezadovoljstvo. Položaj njihovih versko-prosvetnih inštitucij je namreč s Kállayevo ureditvijo močno izgubil na avtonomiji, saj so bila vsa njihova dejanja pod strogim nadzorom oblasti in tako tudi zelo omejena le na ukrepe, ki niso v nasprotju z vladinimi interesi (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Donia 2006; Vervaet 2013).

Načini delovanja islamske verske skupnosti in dejstvo, da je skupnost morala za vsako zadevo dobiti privolitev vlade, ki je med drugim tudi posledica dobro preračunanega načrta, da so vsi

¹⁹ Člane vakufskega zaupništva so sestavljali: vakufski nadzornik, vsi člani Ulema medžlisa, dva vrhovna šeriatska sodnika, po dva predstavnika iz vsakega okrožja in en tajnik (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987).

islamski vodje plačani iz vladnega proračuna, potrjuje hipotezo, da je bila ta skupnost ustanovljena zato, da bi lahko nove oblasti lažje nadzorovale večinsko muslimansko prebivalstvo. V prid tej trditvi govori tudi dejstvo, da so člani islamske skupnosti tako dolgo – do leta 1909 – čakali na ureditev avtonomnega statusa.

5.1.4 Judovske bogočastne občine

V Sarajevu sta obstajali dve judovski občini: sefardska in aškenaška. Prva ima svoj statut od leta 1882, druga pa od leta 1883.

Sarajevo je sedež nadrabina sefardskih in aškenaških judov v Bosni in Hercegovini. Od dveh velikih hramov v Veliki avliji je eden zgorel v velikem požaru leta 1879, občina pa ga je ponovno postavila leta 1881. Zgradila je še en hram v mestni četrti Bjelave, leta 1903 pa je bila zgrajena tudi verska šola. Sefardi so v Sarajevo prišli v šestnajstem stoletju iz Španije in Portugalske, med domačim prebivalstvom pa so bili pogosto imenovani *Španjoli*. Aškenaški judje so se v Sarajevu pojavili šele po okupaciji, pogosto pa so bili imenovani tudi *avstroogrski judje*. V Sarajevu so se nastanili z izgnanci iz centralne Evrope, cerkveno občino pa so ustanovili leta 1880 po prizadevanjih H. Lowya. Prvi rabin je bil B. Buchwald, svoj hram pa so zgradili leta 1902 v (neo)mavrskem slogu.

5.1.5 Evangeličanska cerkvena občina

Pred okupacijo je bilo v Sarajevu manjše število evangeličanov, središče pa so imeli v nemškem konzulatu v času konzula Otta Blaua (1864–1872) in v šoli pruskih diakonov. Po letu 1878 so se evangeličani začeli zbirati v manjših skupinah po Bosni in Hercegovini in ustanavljali svoje občine. Sprva so bili evangeličani revni ljudje, ki so že leta 1885 želeli ustvariti svojo občino, končno pa so jo uspeli ustanoviti leta 1893 in izbrali presbiterium. Prvi kurator je bil gradbeniški svetovalec Filip Balif, prvi župnik pa je bil Johan Ludvik Schafer. Leta 1909 je bil postavljen tudi temeljčasne organizacije evangeličanskih cerkvenih občin s sedežem v Sarajevu.

Od leta 1894 imajo evangeličani tudi svoje pokopališče, do tedaj pa so pokojnike pokopavali na pravoslavnem ali na vojaškem pokopališču. Zgradili so tudi svojo cerkev v romantično-bizantinskem slogu, s po eno stavbo z vsake strani, v kateri se danes nahaja Akademija likovnih umetnosti Univerze v Sarajevu (Kreševljaković 1969).

5.2 Šolstvo in šolske reforme

Ob prihodu avstro-ogrskih oblasti sta bili v Sarajevu dve srbsko-pravoslavni in dve katoliški osnovni šoli. Poleg tega je bila v glavnem mestu tudi nižja srbska realka, okoli štirideset mektebov²⁰, ruždija²¹, pet medres²², nižja vojaška šola in verska šola sefardskih judov. Vse razen nižje vojaške šole so se ohranile tudi po okupaciji, vendar so bile pogosto reformirane²³. Nova uprava je začela ustanavljati državne šole, so pa tudi nekatere verske skupnosti odpirale dodatne izobraževalne ustanove. Poleg tega je bilo ustanovljeno tudi nekaj zasebnih šol, tako da so se izobraževalne ustanove po okupaciji delile na državne, konfesionalne in zasebne šole (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Donia 2006). V tem poglavju se bom osredotočila predvsem na delovanje državnih šol, medtem ko se bom konfesionalnih in zasebnih dotaknila le, ko bo to potrebno zaradi razumevanja celotnega konteksta.

Dvojna monarhija je kot del svoje civilizatorske misije uvedla več sto javnih šol, saj je potrebovala sekularno domačo inteligenco, ki bi stala na strani novih oblasti. Javne šole so dopolnile konfesionalne šole, vendar jih niso nikdar zares nadomestile. Avstro-ogrski podatki o pismenosti v Bosni in Hercegovini in Sarajevu kot glavnem mestu pogosto pričajo o izredno nizkem odstotku pismenosti, vendar pa je treba biti pri tovrstnih sodbah zelo previden. Res je, da je večina prebivalcev bila nepismena, ko gre za latinično pisavo, vendar pa je precej veliko število muslimanskega dela prebivalstva znalo pisati z arabsko pisavo in pogosto tudi govorilo arabski in staroturški jezik. Zelo pogosta je bila tudi uporaba *arabice/arebice*, ki je označevala arabsko pisavo, prilagojeno fonetičnemu pravopisu bosanskega jezika, torej je šlo za bosanski jezik, pisan z arabsko pisavo. Po drugi strani pa je srbsko-pravoslavni del prebivalstva uporabljal cirilico, tako da nimamo informacij o dejanski pismenosti bosanskega ljudstva v tistem času. Težko bi se strinjala s trditvijo, da oblasti niso vedele za pismenost lokalnega prebivalstva in so zato svoje podatke zbirale tako, da so upoštevale le latinično in do neke mere cirilično pisavo, temveč bi prej trdila, da je šlo pri tem za kombinacijo

²⁰ Mekteb je osnovna islamska verska šola, v kateri se otroci učijo osnov muslimanske vere, načina življenja in bontona. Prav tako se v mektebih poučujejo osnove arabske pisave – branje, pisanje in izgovarjava, osnove arabske slovnice in pravilna interpretacija Kur'ana. Otroci so se v mektebih šolali tri leta.

²¹ Ruždija je islamska nižja srednja šola, ki je bila narejena po vzoru na evropske šole, tako da so jo lahko obiskovali tudi nemuslimanski otroci. Šolanje v ruždiji je trajalo štiri leta, poleg islamskih verskih predmetov in orientalskih jezikov pa se je v ruždijah poučevalo tudi matematiko, zgodovino, zemljepis, včasih tudi francoščino, po prihodu avstro-ogrskih oblasti pa tudi srbohrvaški jezik. Ruždije so svoje učence pripravljale na administrativne poklice, učenci pa so lahko tudi nadaljevali šolanje na kateri drugi šoli – najpogosteje medresi.

²² Medresa je islamska višja srednja šola, ki svojim učencem ponuja versko in splošno izobrazbo. Najbolj spominja na evropske gimnazije, vendar s še večjim poudarkom na vzgoji. Šolanje v medresi po navadi traja štiri leta.

²³ Ruždija je bila leta 1884 preoblikovana v osnovno šolo, katero so obiskovali samo muslimanski otroci.

orientalističnega videnja na lokalno prebivalstvo kot nepismeno in za neke vrste propagando pred ostankom sveta, s čimer bi lahko oblasti upravičile svoje posege v sarajevski vsakdan v imenu civilizatorske misije. Tako smo zopet priče psihologizaciji, ki sem jo opisala v enem od prejšnjih poglavij, saj so mnenje o tem, da je latinična pisava »edina pravilna«, postopoma vse bolj prevzemali tudi domačini. Tako je Avstro-Ogrska nastopala v vlogi velike matere ali učiteljice, ki bo svoje divje otroke naučila zahodnih norm in jih izobrazila v »pravilni smeri«. Avstro-ogrške oblasti so torej upale, da bodo z javnimi šolami spodbudile privrženost monarhiji in so tako, posebej v Kállayevem času, trdno delale na tem, da se učencem vcepi ideja o edinstveni bosanski identiteti namesto srbskih in hrvaških alternativ. Oblasti so strogo nadzorovale delo javnih in nejavnih inštitucij in šole pri tem niso bile izjema, tako da so bile tudi šole predmet političnega nadzora in pogostih revizij, katere so opravljali strogi šolski inšpektorji. Ker so oblasti ugotovile, da je obstoj nekaterih konfesionalnih šol koristen za izvajanje njihove misije, je vlada tem šolam pogosto dodeljevala visoke subvencije. Po drugi strani pa so nekatere od šol izražale politične tendence, ki so predstavljale resno nevarnost za balkanske ambicije dvojne monarhije (Kraljačić 1987; Donia 2006). Ker pa so Bosanci vseh veroizpovedi trmasto vztrajali pri negovanju svojih konfesionalnih šol, se je raznolikost bosanskega šolstva ohranila tudi v času avstro-ogrške uprave. Visoke ambicije, ki jih je imela nova oblast glede šolanja, so predstavljale tudi velik finančni izziv, tako da so morale z množičnim uvajanjem državnih šol nekoliko počakati in so se sprva osredotočili na opismenjevanje ljudstva, tako da so bili v šolskem letu 1879/80 ustanovljeni enoletni tečaj za opismenjevanje, realna gimnazija, vojaška deška šola (vojni dječički penzionat) in dekliška osnovna šola. Enoletni tečaj za opismenjevanje je bil namenjen predvsem muslimanski mladini, ki se je na tečaju učila tudi osnovnošolskih predmetov, tako da so lahko mnogi učenci po zaključenem tečaju šolanje nadaljevali v srednjih šolah. Leta 1880/81 je bil omenjeni tečaj spremenjen v deško osnovno šolo (Kreševljaković 1969, 44). Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev monarhiji sicer ni uspelo uresničiti cilja, da noben otrok od svoje šole (javne) ne sme biti oddaljen več kot štiri kilometre, tako da so zaradi tega sprva raje ohranili obstoj konfesionalnih šol in jih strogo nadzorovali. Ker je bilo v Sarajevu le malo učiteljev, ki bi poznali zahodno-evropske metode poučevanja, so bili skoraj vsi pedagogi »uvoženi« iz drugih delov monarhije, medtem ko je zakon o obveznem osnovnem šolanju začel veljati šele leta 1911 (Donia 2006).

Z namenom spodbujanja razvoja sodobne lokalne elite s pomočjo sekularnega izobraževanja, so oblasti leta 1879 ustanovile javno gimnazijo in tri javne osnovne šole. Šole so bile, seveda, multikonfesionalne, vendar ločene glede na spol, tako da je bila ena od osnovnih šol dekliška,

vse ostale pa deške. Vlada je revnim otrokom nudila štipendije, s čimer jim je omogočila vzpon po družbeni lestvici, vendar vedno v imenu spodbujanja podpore avstro-ogrski politični ureditvi. V naslednjih desetletjih so bile v Sarajevu odprte še tri javne osnovne šole, medtem ko je bila leta 1886 ustanovljena tudi triletna učiteljska šola. Prav tako so oblasti odpirale tudi strokovne tehnične šole, ki so učence usposabljalale za delo v primarnih dejavnostih bosanskega gospodarstva (prav tam).

Oblasti so spodbujale tudi izobraževanje žensk in prva ženska srednja šola je bila ustanovljena leta 1882. Deklice so se v tej šoli poleg splošnih predmetov učile predvsem hišnih opravil in gospodinjstva. V srednjo dekliško šolo je bilo vpisanih le malo deklic, ki so bile razdeljene v razrede glede na versko pripadnost; od 187 deklic, kolikor jih je bilo denimo vpisanih v letu 1904/05, je bilo 84 katoličank, 67 judinj in 36 pravoslavk. V srednjo dekliško šolo ni bilo do tega leta vpisano niti eno muslimansko dekle, saj je bilo življenje muslimanske deklice večinoma omejeno na domače gospodinjstvo. Vlada je želela spodbuditi formalno izobraževanje muslimanskih deklic in je zato leta 1897 odprla javno osnovno šolo izključno za muslimanske deklice, v katero je bilo v prvem letu vpisanih 64 učenk, vendar pa večina muslimanskih žensk v času avstro-ogrške oblasti ni imela nikakršne formalne izobrazbe (prav tam).

Oblasti so tako želele v osnovne šole uvesti načela evropskega šolstva in v devetdesetih letih devetnajstega stoletja v Sarajevu odprle sedem reformiranih mektebov²⁴, uradniki pa so iniciativo za izpeljavo reform zaupali t. i. inteligentnejšim muslimanskim krogom. Kljub naporom oblasti je večina staršev še naprej vztrajala pri tradicionalnih mektebih in četudi so nekateri muslimanski otroci hodili v državne osnovne in srednje šole, je število islamskih otrok v državnih izobraževalnih ustanovah bilo precej nižje od števila otrok judovske, katoliške in pravoslavne veroizpovedi (prav tam).

Srbske pravoslavne šole so v vladinih očeh vzbujale največ strahu, saj so se oblasti bale, da se otrokom poleg znanja v srbskih, večinoma trgovskih šolah, vcepljajo tudi nacionalistične ideje. Kljub temu pa so tako kot mektebi tudi srbske osnovne in srednje šole soobstajale z javnimi šolami. Na tem mestu naj kot zanimivost omenim tudi šolo angleške dobrotnice Adeline Pauline Irby. Slednja je bila ogorčena nad neenakovrednostjo izobraževalnih ustanov za deklice in je zato že leta 1866 odprla šolo, ki je obstajala vse do njene smrti leta 1911. Oblasti in prebivalstvo so se sprva bali, da bo Miss Irby s svojo šolo želela učenke spreobrniti v protestantsko vero, vendar je kaj kmalu postalo jasno, da to ni bil namen te šole, tako da so

²⁴ Pet mektebov je bilo namenjenih dečkom in dva deklicam (Donia 2006; Kreševljaković 1969).

tudi oblasti kmalu podprle njeno dejavnost, medtem ko so Irby-jino šolo obiskovale večinoma pravoslavne deklice (Donia 2006; Kreševljaković 1969).

Po tem, ko je vlada uspela vzpostaviti nadzor nad konfesionalnimi šolami, je te močno finančno podprla, s čimer si je želela pridobiti podporo sarajevskih verskih vodij.

Habsburške oblasti v Sarajevu (kot tudi v ostalih delih Bosne in Hercegovine) niso ustanovile niti ene univerze, so pa zato štipendirale študij na Dunaju, kjer so odprle tudi študentski dom za bosanske študente. Bodočim študentom, ki bi si želeli študirati v Zagrebu ali Beogradu, vlada ni dajala nikakršne podpore, saj se je bala, da se bodo v teh institucijah našli nacionalizma²⁵ (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987; Donia 2006).

Habsburškim oblastem je s šolskimi reformami sicer uspelo dvigniti nivo izobraženosti v Bosni in Hercegovini, vendar pa se je potrebno zavedati, da je šlo pri tem za dvorezen meč; oblasti so namreč kmalu spoznale, da sekularno izobraževanje namesto zvestih privrženecv režimu proizvaja večje število nasprotnikov kolonialni oblasti ter revolucionarjev, ki so inspiracijo našli v radikalnih evropskih ideologijah. Kot navaja Donia so sarajevske šole postale institucionalni epicentri dolgotrajnega boja v oblikovanju bodoče bosanske inteligence. Po hodnikih sarajevskih sekularnih javnih šol so namreč hodili mnogi najbolj zavzeti kritiki monarhije, med njimi tudi nekateri od načrtovalcev atentata na prestolonaslednika leta 1914 (Donia 2006, 112).

5.3 Ustvarjanje bosanske nacije: časopis *Bošnjak* in Narodni muzej

V roku slabih desetih let Kállayevega režima je uprava uspela prebroditi začetne težave in se je bolj ali manj stabilizirala. V Bosni in Hercegovini sta zavladata red in mir, v veliki meri pa je bila zatrta vsakršna politična dejavnost domačega prebivalstva. To je pomenilo, da se je končno pokazala priložnost za rešitev bosanskega nacionalnega vprašanja. V tem času so se vse bolj ostrila tudi nasprotja med Hrvati in Srbi, saj so hrvaški nacionalisti s Stranko prava vse bolj oglaševali antisrbsko ideologijo. Ker sta nastopila red in mir, je uprava začela tudi popuščati pri prosrbski in prohrvaški publicistiki, saj ni smela več preostro cenzurirati ideologij iz sosednjih dežel, v kolikor je želela prikriti svoje namene o oddaljevanju Bosancev od srbskih ali hrvaških vplivov. To bi namreč moralo biti navzven prikazano kot naravna posledica in svobodna izbira lokalnega prebivalstva.

²⁵ Leta 1911 je postala zagrebška univerza priznana v celi monarhiji, tako da se s tem letom poveča tudi število v Zagrebu študirajočih bosanskih študentov, vendar jih je bilo še vedno občutno manj kot na Dunaju (Donia 2006, 111).

Medsebojno in vzajemno obtoževanje in zavračanje nacionalne identitete Srbov in Hrvatov ter prištevanje muslimanov k enim ali drugim proti njihovi volji, kar so počeli tako hrvaško kot tudi srbsko nastrojeni nacionalisti preko objav v časopisih, je ustvarjalo ugodno atmosfero za režim, ki si je prizadeval vključiti (večinoma) muslimane kot aktivne faktorje v nacionalni spor z namenom uvajanja bosanske nacije. Zato je deželna vlada z veseljem podprla idejo Mehmed-bega Kapetanovića, ki je želel (leta 1891) ustanoviti politični časopis *Bošnjak*, ki bi izhajal v bosanskem jeziku v latinici. Do tedaj je glavni časopis bosanskih muslimanov predstavljal *Vatan*, ki pa je bil širokim množicam pogosto tuj, saj je izhajal v turškem jeziku, tako da so ga razumeli le elitni sloji prebivalstva. Kapetanovićeve zahteve je tako bila, da med močno poudarjenimi srbskimi in hrvaškimi tendencami *Bošnjak* zastopa muslimanske interese v čistem domovinskem, torej bosanskem duhu. Vlada je bila prepričana, da je Mehmed-beg Kapetanović primerna in zaupanja vredna osebnost, tako da se bo časopis zagotovo ponašal s korektno in lojalno držo do vlade in državne ideje. Pojava časopisa *Bošnjak* predstavlja prvi pravi korak uprave pri širjenju bosanske nacionalne ideologije. Dejstvo, da se je pobuda za tovrsten časopis najprej pojavila v muslimanskih vrstah, ni niti najmanj naključno, saj so se med muslimanskim plemstvom ohranili določeni elementi bosanske politične tradicije, tako da so tudi oblasti verjele, da ima ideologija bosanske nacije najboljše možnosti, če se najprej pojavi v muslimanskih vrstah, te pa so bile tudi najbolj številne. Poleg širjenja nacionalne ideologije si je *Bošnjak* prizadeval pisati proti nacionalizaciji muslimanov kot dela hrvaške ali srbske nacionalne ideologije, s čimer bi diskretno ustvarjal razkol med Bosno in Hercegovino na eni in Srbijo, Črno goro ali Hrvaško na drugi strani. Tretja glavna naloga *Bošnjaka* je bila populariziranje vseh upravnih ukrepov in ustvarjanje varljivega vtisa, da so vsi vladini ukrepi rezultat resničnih potreb Bosne in Hercegovine. Tako je *Bošnjak* v nacionalnem smislu zastopal stališče, da prebivalstvo Bosne in Hercegovine pripada eni, bosanski narodnosti, katerega je časopis argumentiral s posebnostjo narodnega razvoja od priseljevanja na Balkanski polotok, do srednjeveške Kraljevine Bosne, preko obdobja otomanske uprave pa vse do najsodobnejšega časa. Četudi je *Bošnjak* venomer zatrjeval, da zastopa najprej interese muslimanov in nato ostalih veroizpovedi, so v središču njegove nacionalno-politične ideologije ležali razredni interesi muslimanskih fevdalcev: »Bosansko narodnost je treba ohranjati zato, da ne bi Muslimani, ki so stoletja dolgo gospodarili s svojo zemljo, zaradi svoje brezbriznosti postali sužnji svojih nekdanjih služabnikov in kmetov« (Kraljačić, 227). Slednje bi se zgodilo, če bi se Bosna in Hercegovina združila s Srbijo in Črno goro. Da do tega ne bi prišlo, pa je bilo potrebno ohranjati in oglaševati sovražnost proti Srbiji. Omenjeno stališče zemljiških posestnikov, ki je bilo v veliki meri tudi plod deželne vlade, je tako do

neke mere utišalo borbo za južnoslovansko združitev. Po tem, ko so muslimani (bolj natančno muslimanske elite) sprejeli bošnjaštvo in postali imuni na srbsko in hrvaško nacionalno ideologijo, je nastopil čas, da se ideja bošnjaštva razširi tudi na druge konfesionalne skupine (prav tam). Vendar pa je časopis *Bošnjak* v večji meri ostal v domenah muslimanov, ideja bosanske (multikonfesionalne) narodnosti pa je bila bolj intenzivno zastopana z ustanovitvijo Narodnega muzeja²⁶. Kállay je sicer uradno priznal obstoj bosanske nacije na seji avstrijske delegacije 19. oktobra 1892 (prav tam).

Kot del svoje vizije, ki bo Bosno in Hercegovino pripeljala v orbito zahodnih sekularnih vrednosti in znanstvenih praks, je Kállay z veseljem podprl idejo o ustanovitvi Narodnega muzeja. Ustanovljen je bil kot institucionalni konglomerat, ki je usklajeval dejavnosti muzeja, knjižnice, arhiva in inštituta za znanstvena raziskovanja. Po vzoru muzejev v ostalih delih monarhije pa je bil razdeljen na dva oddelka; naravoslovnega in družboslovnega. Muzej je imel pri izpolnjevanju Kállayeve misije trojno vlogo, in sicer: (1) V najširšem pomenu je spodbujal znanstvena raziskovanja v skladu z misijo uvedbe zahodne civilizacije; (2) Raziskoval je načine za uresničevanje avstro-ogrskih geopolitičnih interesov v regiji, s čimer je dokazoval, da lahko habsburška oblast pospeši znanstveni napredek na novo osvojenem področju; (3) Podpiral je Kállayevo idejo bošnjaštva, tako da je z zavračanjem srbskih in hrvaških teritorialnih zahtev dokazoval edinstvenost Bosne in Hercegovine in njenega naroda (Donia 2006).

Muzej je bil ustanovljen leta 1884 in je bil prvotno nastanjen v dveh delih stavbe deželne vlade. Vendar pa se je kmalu izkazalo, da so ti prostori premajhni, tako da se je leta 1908 začela izgradnja nove stavbe, kjer je muzej nastanjen tudi danes. Narodni muzej je redno izdajal tudi svoj časopis, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, ki je prav tako izpolnjeval Kállayevo kulturno misijo v promoviranju bosanske identitete (Kreševljaković 1969; Besarović 1974; Donia 2006). Tako je denimo že prva številka obravnavala kulturno danost, pisavo *bosančico*, ki je podobna cirilici, za katero je Ćiro Truhelka, ki je kasneje postal tudi direktor muzeja, trdil, da je originalna bosanska pisava, ki ima enake korenine kot srbska cirilica – grške. Razlika med njima naj bi bila ta, da gre pri bosančici za zahodno verzijo, ki je ohranila več originalnih potez, medtem ko se je cirilica »onesnažila« z latiničnimi elementi (Donia 2006, 114). V središču interesa arheološkega oddelka muzeja je bilo prazgodovinsko obdobje in obdobje do prihoda Otomanskega cesarstva, ki je raziskovalo posebnosti srednjeveške države

²⁶ V izvorniku nastopa ime *Zemaljski muzej*, kar bolj odgovarja prevodu *Deželni muzej*. Inštitucija pa je še danes znana kot Zemaljski muzej, kar pa v današnjem času bolj ustreza prevodu *Narodni muzej*, zato v delu prevladuje slednji izraz.

Bosne in njenih prebivalcev, bogomilov, pripadnikov Bosanske cerkve, česar so se oblasti tudi najraje posluževale pri argumentaciji zgodovinskega obstoja bosanskega naroda. Dediščina iz štiristoletnega turškega obdobja pa je bila po drugi strani močno zanemarjena, četudi je Otomansko cesarstvo na tem področju ustvarilo bogato zapuščino (Kreševljaković 1969; Donia 2006). Slednje je imelo svoje razloge v namerah habsburške balkanske politike, ki si je prizadevala Bosno v kar največji meri oddaljiti tako od slovanskih sosedov kot tudi od Otomanov. Tako je v srcu političnih ciljev muzeja ležalo prepričanje, da je bila dualistična verska herezija – bogomilstvo – zelo razširjena med pripadniki srednjeveške bosanske države. Bogomili so tako, po pripovedovanju muzejskih uslužbencev, s prihodom Otomanov množično prešli na islam, saj so želeli ohraniti privilegiran družbeni status in velika posestva. S poudarjanjem srednjeveškega obdobja so tako ustvarjali kontinuiteto bosanskega naroda, svoje argumente pa so materialno podpirali z najdenimi nagrobnimi spomeniki iz tistih časov – stečci – ki so dokazovali obstoj izginulega bogomilstva (Donia 2006). O obstoju dualistične herezije je Sveti sedež dobival številna poročila, ta poročila pa so madžarskemu delu dvojne monarhije še posebej koristila, saj so lahko z njihovo pomočjo utemeljevali obstoj madžarsko-bosanskega sodelovanja, ki da ima svoje korenine v predotomanskem obdobju (prav tam). V skladu s kolonialistično politiko so oblasti seveda »pozabile« na dogodke iz tistega časa, v katerih so Madžari masovno preganjali omenjene bogomile, tako imenovane heretike, prav tako pa tudi niso odkrito raziskovali dejanskih vzrokov masovnega prehoda bogomilov na islam, ki so se leta poprej zdeli odporni na krščanske ideje.

V dejavnostih Kállayeve kulturne misije pa je, poleg njegovega dožemanja vzhodnega in zahodnega duha, nujno prepoznati orientalistično ravnanje oblasti, o katerem je že bilo govora v prvem sklopu te študije.

Odnos do Orienta se je po Saidovem mnenju skozi zgodovino spreminjal in medtem ko so renesančni zgodovinarji neomajno trdili, da je Orient sovražnik, so se od 18. stoletja popotniki, raziskovalci in zgodovinarji lotevali posebnosti Orienta z nekoliko razdalje in evropsko izkušnjo primerjali tudi z drugimi starejšimi civilizacijami. Na tak način se pojavi *historicizem*, ki utira pot sodobnemu orientalizmu in ki pravi, da je vsaka kultura organsko in notranje koherentna, da jo povezuje nekakšen duh, genij, klima oziroma nacionalna ideja, v katero je mogoče prodreti od zunaj samo na način zgodovinske empatije. Kot navaja Said, so ekspanzija, zgodovinska konfrontacija, empatija in klasifikacija, elementi miselnih tokov od 18. stoletja in na njih temeljijo posebne intelektualne in institucionalne strukture sodobnega orientalizma. Ti elementi so povzročili, da se je Orient osvobodil iz ozkega verskega primeža, v katerem ga je preiskoval in presojal krščanski Zahod. Tako je sčasoma orientalist postal

nekdo, ki pogumno rešuje Orient pred pozabo, potujitvijo in tujostjo. Nekdo, ki raziskuje in rekonstruira izgubljene jezike Orienta. Nekdo, ki s posebnimi orientalističnimi tehnikami – leksikografijo, slovnico, prevajanjem, kulturnim dekodiranjem – obnavlja, ponazarja in potrjuje vrednost starega. Vse to pa daje orientalistu znamenja *moči*, in sicer oživiti in celo ustvariti Orient, moči, ki so jo vsebovale napredne nove znanstvene tehnike filologije in antropološkega posploševanja. Pri prenašanju Orienta v sodobnost je tako lahko orientalist slavil svojo metodo in položaj posvetnega stvarnika, ki ga je zavzel, »položaj nekoga, ki ustvarja svetove, kakor jih je nekoč Bog« (Said 1996, 157) (Said 1996, 147–159).

Že hiter pogled na Kállayeve metode ustvarjanja bosanske nacije in orientalistične diskurze nam razkriva številne podobnosti. Četudi pri kolonizaciji Bosne in Hercegovine ni šlo za klasičen primer koloniziranja geografsko oddaljenih dežel, pa je ustvarjanje zgodovine, odkrivanje t. i. izgubljene kulture s strani Avstro-Ogrske pri ustanovitvi Narodnega muzeja še kako prisotno. Elementi ekspanzije, zgodovinske konfrontacije, empatije in klasifikacije se prepletajo v motivih habsburškega ustvarjanja bosanskega naroda s pomočjo muzeja (kot tudi na mnogih drugih področjih, katerih se bom dotaknila v nadaljevanju). Ustanovitev muzeja lahko služi kot nazoren primer tega, na kakšne načine si je dvojna monarhija prizadevala utrditi svojo moč in vzpostaviti hegemonijo v Bosni in Hercegovini ne le s pomočjo številnih zakonov, temveč tudi preko celotne mreže kulturnih inštitucij in dejavnosti, tako da Narodni muzej predstavlja le enega od primerov kolonizacije preko kulture oziroma vezi med kulturo in močjo.

5.4 Časopisje in književnost

Čas avstro-ogrske oblasti pomeni za Sarajevo in za Bosno in Hercegovino v celoti obdobje bogate časopisne in založniške dejavnosti. V predokupacijskem obdobju je v Sarajevu sicer delovalo več piscev, vendar je bilo njihovo delo večinoma lokalne narave, saj večina teh pisateljev niti ni prihajala iz Sarajeva, temveč so na to področje prišli zaradi takšnih ali drugačnih službenih obveznosti. Ker so bili do leta 1878 prebivalci Sarajeva večinoma muslimani, je do okupacije in še nekaj let po njej v ospredju ostajal interes za vzhodno književnost, tako da so avtorji tudi, če so ostali zvesti bosanskemu jeziku, v večini primerov pisali z arabsko pisavo (*arabica/arebica*). Po okupaciji pa so se razmere seveda spremenile; v Sarajevu se je občutno povečalo število književnikov, umetnikov in znanstvenikov, pri čemer je bilo število rojenih Sarajevčanov še vedno občutno nižje od ostalih, ki so v mesto prišli iz drugih delov monarhije. Avtorji so svoja dela objavljali večinoma v časopisih, tako da lahko

rečemo, da književni časopisi predstavljajo zrcalo umetniške in tradicionalne književnosti v Bosni in Hercegovini tistega časa. Kot velja za večino ostalih kulturnih dejavnosti, tudi za književnost velja, da se je večinoma delila glede na versko pripadnost in tako so književna dela izhajala večinoma v časopisih kulturnih društev, na katera se bom ozrla v nadaljevanju.

To poglavje bo obravnavalo tri, za magistrsko delo najbolj reprezentativne časopise v času avstro-ogrške uprave, ki so izhajali v Sarajevu, in sicer *Bosanska vila*, *Nada* in *Behar*.

5.4.1 *Bosanska vila – list za zabavu, pouku i književnost*²⁷

Bosanska vila je bil časopis za književnost, kulturo in družbena vprašanja in velja za enega od najstarejših tovrstnih časopisov v Bosni in Hercegovini. Časopis je v svojih vrsticah združeval mlade srbske, hrvaške in muslimanske avtorje in četudi je zatrjeval, da zanika nacionalno izključevanje in spodbuja srbohrvaško kulturno enotnost, je vseeno imel močan srbski nacionalni pridih. *Bosansko vilo* je izdajalo srbsko prosvetno-kulturno društvo *Prosvjeta*, njen prvi glavni in odgovorni urednik pa je bil Božidar Nikašinić. Ustanovitelji²⁸ *Bosanske vile* so bili sicer učitelji srbske šole, ki so 13. junija 1885 vlado prosili za dovoljenje za izdajanje dvomesečnika *Vrelo Bosne*, čigar urednik in lastnik bi moral biti učiteljski zbor srbske šole v Sarajevu. Avstro-ogrške oblasti so seveda zavrnile registracijo časopisa na ime učiteljskega zbora srbske šole, tako da so septembra istega leta ustanovitelji²⁹ zopet prosili vlado za dovoljenje, tokrat za registracijo časopisa *Bosanska vila* in oblasti so oktobra 1885 izdale dovoljenje za štirinajstdnevnik, ki je bil registriran na ime Božidaja Nikašinića. Oblasti so dovoljenje izdale pod pogoji, da se časopis vedno pred izidom pošlje v cenzuro, da se časopis ne ukvarja s politiko in verskimi vprašanji ter da v zabavnih in poučnih vsebinah ne bo prevelikega poudarka na srbskem nacionalnem elementu. Tako je bila decembra 1886 objavljena prva številka časopisa.

Že na podlagi tega, da je bila *Bosanska vila* ustanovljena na pobudo učiteljev iz srbske šole, lahko sklepamo, da je ta časopis predstavljal tudi sredstvo širjenja srbske nacionalne ideologije. Kot edini tovrstni časopis v Bosni in Hercegovini je *Bosanska vila* s svojimi člani menila, da je njihova naloga poleg splošnega civiliziranja ljudstva tudi ta, da v svojih vrsticah, kolikor je bilo to zaradi cenzure mogoče, pokaže odpor do avstro-ogrške politike. Slednjega je ostro napadala predvsem v pogledih t. i. modernizacije družbe, pri čemer je povečevala patriarhalne tradicionalne vrednote (srbskega) naroda in napadala nove tokove, ki so sledili

²⁷ Prevod: *Bosanska vila*, časopis za zabavo, nauko in književnost (op. a.).

²⁸ Božidar Nikašinić, Stevo Kaluđerčić in Nikola Kašiković.

²⁹ Poleg prejšnjih treh še Nikola Šumonja.

evropskim vzorom, med katerimi je opazno tudi nasprotovanje emancipaciji žensk. Kot navaja zgodovinar kulture in književnosti Stijn Vervaet je bila nacionalistična reakcija bosanskohercegovskih Srbov v časopisju neposredno izzvana z avstro-ogrsko politiko in diskurzom, vendar pa ne gre trditi, da je okupacija tudi ustvarila srbski nacionalizem v Bosni in Hercegovini, temveč je nanj prej delovala kakor katalizator. Nacionalna gibanja na Balkanu, kot sta denimo srbsko in grško gibanje, so se namreč razvijala v isti časovni in prostorski kontinuiteti kot vsi zahodnoevropski nacionalizmi. Kot trdi tudi Todorova, ne moremo reči, da so balkanski nacionalizmi uvoženi iz Evrope, temveč so se razvili istočasno oziroma v nekaterih primerih celo pred evropskimi³⁰ (Vervaet 2013, 131).

V *Bosanski vili* se je v številnih izdajah poudarjalo, da je cilj časopisa »braniti narodne interese pred okupatorjem« ter »služiti srbstvu in povzdigovati hvalevredne /srbske/ elemente in ne tistih, ki so vredni graje« (prav tam, 132). V številkah *Bosanske vile* pada v oči tudi to, da so avtorji tega časopisa pogosto poudarjali lojalnost sultanu, katerega so imenovali Njegovo Carsko Veličanstvo Sultan, in ne avstrijskemu kralju in cesarju. S tem so nedvomno želeli javnost spomniti, da bosansko-hercegovski Srbi za pravega gospodarja v Bosni in Hercegovini vidijo sultana, kar je ta formalno tudi bil. Vervaet navaja, da je *Bosanska Vila* v svojih novicah, biografijah, pripovedkah in pesmih iz Srbije in Črne gore razvijala, spodbujala in širila zavest narodne enotnosti s Srbi v teh neodvisnih deželah, s čimer je nedvomno prispevala k ustvarjanju mentalnega zemljevida srbstva med bralci. Vse t. i. srbske dežele so bile namreč predstavljene kot ena imaginarna celota, kot ogledalo srbstva, četudi še vedno razdeljenega na različne države, medtem ko sta bili Srbija in Črna gora prikazani kot vzorni in svobodni državi, ki predstavljata »politični in kulturni Piemont srbstva« (prav tam, 135). Že samo dejstvo, da je bilo število prispevkov hrvaških avtorjev občutno manjše od srbskih, govori samo zase, njihovo število pa se je povečalo šele po letu 1904, še posebej pa po letih 1909 in 1910, ko je vse bolj prihajala do izraza ideja jugoslovanstva (prav tam, 131–135).

Zelo pomembno mesto je *Bosanska vila* namenila tudi jezikovni politiki in tako ostro napadala avstro-ogrsko jezikovno politiko, ki naj bi v administracijo in šolstvo neupravičeno umeščala t. i. hrvatizme. Odnos časopisa do jezikovne politike niti najmanj ne čudi, saj je srbska nacionalna ideologija pravzaprav zgrajena okoli jezika.

Z ostrim komentiranjem nove oblasti in njenih dosežkov so ustvarjalci *Bosanske vile* na nek način začeli izgradnjo lastnega kulturnega programa, svoje civilizacijske misije in s konstrukcijo svoje nacionalne identitete, kar je v skoraj vseh pogledih odstopalo od avstro-

³⁰ V vsaj dveh primerih (Srbija in Grčija) so balkanska ljudstva dobila državnost pred Nemčijo in Italijo (Todorova v Vervaet 2013, 132).

ogrskih konceptov: »S svojim dojemanjem nacije, negovanjem Vukovega /Karadžić op. a./ književnega jezika in tesnim povezovanjem z 'maticami' v Srbiji in Vojvodini na vse možne načine, se je Vila zoperstavila kulturni politiki Avstro-Ogrske in njenemu poizkusu izgradnje bosanske nacije« (prav tam, 138). Vila je torej nacijo in narod dojemala in razlagala s pomočjo skupne narodne kulture, ki je popolnoma v skladu s srbsko nacionalno idejo, vendar pa v popolnem nasprotju s Kállayevim razumevanjem nacije, ki je utemeljena na državni pripadnosti.

Vsako oblikovanje naroda je namreč specifičen proces, vendar pa lahko nastajanje evropskih narodov razdelimo na dva glavna modela, in sicer: (1) Odločilen država–narod model, kot je to potekalo pri zahodnejših narodih (Velika Britanija, Francija) in pri katerem je bil odločilen državno-geografski okvir ter (2) odločilna skupna jezik in kultura, kot se je to zgodilo pri narodih srednje in vzhodne Evrope. Iz prvega se je rodil politični nacionalizem, ki temelji na ozemeljskem načelu in ki teži k vzpostavitvi avtonomnih državnih ustanov, medtem ko se je iz drugega rodil kulturni nacionalizem, utemeljen na personalnem oziroma krvnem načelu in ki je usmerjen k organicistični povezanosti narodne skupnosti. Oba pa sta usmerjena k istemu cilju, in sicer nacionalni državi, ki naj bi v idealnem smislu v svoje meje spravila vse predstavnike svojega naroda (Hansen 1996; Velikonja 2002). Če torej upoštevamo navedena razumevanja nacije, bi lahko rekli, da so zagovorniki srbskega naroda tega v skladu s kulturno zgodovino kot tudi z geografsko lego dojemali po modelu, ki je še danes odločilen pri večini vzhodno- in srednjeevropskih narodov. V nasprotju s tem pa je Kállay zagovarjal model definiranja naroda, ki je bil odločilen pri zahodnejših narodih. To najverjetneje zopet izhaja iz njegovega dojemanja zahodnega in vzhodnega duha, pri čemer je zahodnega Kállay videl kot naprednega. Menim, da je za nekoga, ki je kot Kállay zelo dobro poznal kulturno zgodovino balkanskih narodov, skorajda nemogoče, da bi se dejansko strinjal s svojimi trditvami o tem, da je Bosna in Hercegovina na tranzitnem položaju med Zahodom in Vzhodom in da je dejansko mogoče samo definiranje bosanske nacije utemeljiti na t. i. država–narod modelu, tako da si upam trditi, da je tudi to bil del prizadevanj po psihologizaciji prebivalstva, kar se zrcali v njegovih prizadevanjih, da prebivalce dejansko prepriča o večstoletni državnosti Bosne in Hercegovine. Seveda pa je, kot sem že omenila, Kállay venomer poudarjal vrsto državnosti Bosne in Hercegovine, ki naj bi bila najbolje izpeljana pod okriljem Avstro-Ogrske, tako da smo zopet priče kolonizatorskim potezam avstro-ogrskih oblasti pri okupaciji Bosne in Hercegovine.

Kot ugotavlja Vervaet, so uredniki *Bosanske vile* celotno bosansko-hercegovsko etnično-symbolno dediščino klasificirali kot srbsko, s čimer so dejansko začeli s kanonizacijo in

nacionalizacijo ustne književnosti v Bosni in Hercegovini. *Bosanska vila* namreč celo Bosno in Hercegovino dojema kot srbsko deželo: obstajajo Srbi pravoslavci, Srbi muslimani in Srbi rimokatoliki (prav tam).

Bosanska vila torej lahko služi kakor dokaz Andersonove trditve, da je pojav tiska in njegovo množično širjenje preko kapitalističnega mehanizma pospešilo proces doživljanja kolektivne skupnosti kot nacionalne, saj so si preko tiskanih medijev in književnosti, kot smo lahko videli v *Bosanski vili*, intelektualci prizadevali mobilizirati širše ljudske množice za nacionalne zadeve (prav tam).

5.4.2 *Nada* – časopis za pouku, zabavu i umjetnost³¹

V podobni luči kot je bil ustanovljen Narodni muzej, so oblasti v času Kállayeve vlade ustanovile tudi časopis za nauko, zabavo in umetnost *Nada*. Omenjeni časopis je kot ilustrirana književna revija izhajal med leti 1895 in 1903, nastal pa je na pobudo vladnega tajnika in direktorja Narodnega muzeja, Koste Hörmanna. V teoriji se pogosto pojavljajo trditve, da je *Nada* nastala kot odgovor na ostale književne časopise, ki so bili nacionalno obarvani, med katerimi je bila tudi *Bosanska vila*. Kot je do sedaj že jasno, si je namreč Kállay v svojih letih vladanja prizadeval v kar največji meri utišati srbske in hrvaške nacionalistične težnje in je tako *Nadi* omogočil izhajanje tudi zato, da bi pokazal svetu, kako v glavnem mestu dežele, kateri vlada, izhaja časopis, ki v svojem uredništvu združuje tako hrvaške kot tudi srbske in muslimanske ustvarjalce. Kosta Hörmann je za časopis pred njegovo prvo številko dejal, da *Nada* ne sme biti na nikakršen način politično obarvana, da mora zastopati pravilno razumevanje narodnostne ideje in se pod nobenim pogojem ne sme vmešavati v strankarske boje med Srbi in Hrvati, saj naj bi se v *Nadi* združili vsi hrvaški, srbski in ostali južno in severnoslovanski ustvarjalci. Posebno vrednost časopisa so predstavljale likovne priloge slikarjev Sarajevskega slikarskega kluba, med katerimi je bila tudi slikarka Ivana Kobilca, ki je skupaj z Evaldom Arndtom Čeplinom sedela na uredniškem stolčku likovnega dela *Nade*. Časopis je do leta 1901 izhajal v dveh različicah – latinični in cirilični – zadnji dve leti pa le še v latinici (Kreševljaković 1969; Besarović 1974; Vervaet 2013).

Že v uvodniku v prvo številko smo tako priče pokroviteljskemu odnosu Deželne vlade do Bosne in Hercegovine, ki se je s prihodom nove oblasti šele začela civilizirati, saj pravi, da Bosanci in Hercegovci potrebujejo tovrsten časopis, kakršnega pa brez vladne pomoči ne bi

³¹ Prevod: časopis za nauko, zabavo in umetnost (op. a.).

mogli izdajati: » /.../ Zamisel Nade ima svojo osnovo v tem, da se je naša Deželna vlada za Bosno in Hercegovino odločila takšen časopis ustanoviti in izdajati. To je storila zato, ker se pri nas novinarstvo še ni toliko izpopolnilo, da bi lahko posameznik ali celotna družba zbrala sredstva za izdajanje enega večjega ilustriranega časopisa« (*Nada* 1895, 2).

Res je, ne bi mogel izhajati, saj so bili praktično vsi časopisi, ki so jih izdajala kulturna društva, venomer podvrženi strogi cenzuri ali pa jim vlada sploh ni želela dati sredstev za uspešno izhajanje.

Časopis je računal tudi na mednarodno občinstvo, saj ga je vodila želja, da v Sarajevu izhaja publikacija, ki bi ostalemu svetu pokazala skupno duševno kulturo južnoslovanskih narodov, ki bi redno beležila kulturne okoliščine slovanskega sveta in ki bi prekosila podobne slovanske publikacije, kar bi jo pripeljalo do tega, da se z lahkoto primerja z uglednimi nemškimi in francoskimi publikacijami te vrste. Četudi je deželna vlada kot ustanoviteljica časopisa kar naprej poudarjala, da časopis ne sme biti nacionalno obarvan, pa si je vseeno v Kállayevem duhu prizadevala poudarjati individualnost »bosanskega plemena«. Tako se je osredotočal predvsem na dogajanja v Bosni in Hercegovini, ilustracije in fotografije pa so morale v skladu s tem ponazarjati predvsem domače motive in tradicionalne prikaze narodnih običajev (Kreševljaković 1969; Besarović 1974; Vervaet 2013).

Ker je šlo za časopis, ki ga je financirala deželna vlada, so se mnogi avtorji obotavljali s pošiljanjem prispevkov, saj so med prebivalci opravičeno krožile govornice, da želijo oblasti preko tega časopisa izvajati lastno propagando (Kreševljaković 1969; Besarović 1974; Vervaet 2013). *Nada* je namreč med ljudstvom veljala za eksponent Kállayeve bosanske politike, tako da so Hörmannova vabila, ki so bodočim ustvarjalcem obljubljala visoke prihodke, pogosto naletela na gluha ušesa. Todor Kruševac gre pri svoji argumentaciji še dlje in trdi, da je vlada želela paralizirati vpliv *Bosanske Vile* kot edinega književnega časopisa v Bosni in Hercegovini, tako da je iz oglasnih in političnih razlogov izdajala *Nado*, ki je služila kot bosanski pendant srbskim in hrvaškim književnim težnjam (Kruševac 1960, 439).

Nado je torej vodil drugačen diskurz od *Bošnjaka* ali *Bosanske vile*, kar priča o tem, da kompleksna družba nikdar ni homogena, zaradi česar je tudi kultura zmeraj slojevita in polna disonantnih tonov (Vervaet 2013, 221). Enako velja tudi za etnične skupnosti, saj nobena etnična ali nacionalna skupnost nikdar ne more biti homogena, ker je ravno zaradi svoje socialne razslojenosti in različnih političnih teženj in razumevanja družbenega napredka venomer kompleksna in slojevita. *Nada* je namreč predstavljala odprti forum in zatočišče piscem, ki se niso strinjali z družbenimi diskurzi v domačih časopisih in ki so, kolikor je to avstro-ogrška cenzura omogočala, odprto artikulirali nacionalistične in pogosto

okcidentalistično obarvane ideje ter glasno jokali o usodi svojega naroda in ogroženosti svoje nacionalne identitete.

Četudi je *Nada* nedvomno predstavljala vez med močjo in kulturo in je Avstro-Ogrsko predstavljala in povečevala kot pisan mozaik različnih kultur in narodov pod okriljem dobrega kralja Franca Jožefa, pa je časopis vendarle za bosansko-hercegovsko kulturno življenje predstavljal več kot le propagandni ali »kuferški« časopis, s katerim bi Kállay lahko dosegel svoje politične cilje in širil prohabsburško klimo (Besarović 1974; Vervaet 2013). Kljub temu pa vseeno ne gre prezreti evropske stereotipne podobe o Bosni in Hercegovini, ki je v *Nadinih* vrsticah pogosto prišla do izraza. Spodnji odstavek Milene Mrazović, ki opisuje življenje v naselju Ilidža v neposredni bližini Sarajeva, naj služi kot le eden izmed primerov orientalističnega videnja na Bosno in Hercegovino, pri čemer Avstro-Ogrska s svojimi reformami v družbo vnaša mnoge zavidanja vredne novosti, ki bodo Bosance enkrat morda le pripeljali v modernost:

/Na Ilidži pred osnovno šolo/ se zbirajo mladi Bosanci in nališpane deklice, z od sonca zagorelimi obrazki, s fesi na glavi in v opankah ter črkujejo v latinici in cirilici – vse je dobro, kar se človek nauči – in se tako prebijejo celo do četrtega razreda. Nekateri se vračajo domov skozi park na Ilidži in resno in zamišljeno stopajo po stezicah. Pod pazduho nosijo tablice, s katerih visijo spužvice, v ustih pa nekateri malček drži celo cigareto in tako potuje preko temno rumenih njiv domov. Tu ob večerih poleg ognja modruje, medtem ko ga vsi pozorno poslušajo in se čudijo, kje, pri bogu, se je vse to naučil /.../ (Mrazović 1895, 163).

Že v samem načinu opisovanja je mogoče razbrati vzvišen ton, ki Bosance predstavlja kot maloumne, saj dejstvo, da so nekateri prišli do četrtega razreda, opisuje kot velik uspeh. Že takoj za tem pa zopet nastopa stavek o dečku, ki v ustih drži cigareto, kar zopet kaže na bosanski manko glede vzgajanja otrok, saj starši zelo mladim dečkom dopuščajo razvade, kot je kajenje.

V *Nadi* je tako ustvarjalo veliko število priseljencev, ki so Bosno in Hercegovino radi predstavljali v orientalistično-balkanistični luči, medtem ko so se nekateri trudili preseči avstro-ogrski balkanizem in jim je Bosna s svojo preteklostjo predstavljala navdih za romantične in dramatične prizore. Mnogi pisatelji so tako svoje zgodbe postavljali v čas bosanskih bogomilov, kar pa zagotovo ni nikakršno naključje, saj se je pri ustvarjanju bosanske nacije največ pozornosti namenjalo ravno temu obdobju, o čemer pričajo tudi dejavnosti Narodnega muzeja.

Nada je veliko pozornosti posvečala tudi družbenemu in zasebnemu položaju žensk in je s tem predstavljala prvi časopis, v katerem so aktivno sodelovale tudi ženske avtorice. Naj gre za domače ali priseljene, pa je tudi pogled na bosanske ženske zelo pogosto prikazan v orientalističnem duhu, medtem ko so sofisticirane priseljenke iz drugih delov monarhije predstavljene kot dobrotnice, ki bodo popravile njihov položaj. Zelo dejavna je bila na tem področju Kállayeva žena Vilma, ki je na sarajevski Ilidži organizirala druženja muslimanskih žensk, na katerih jih je poučevala o pravilnem obnašanju in normah, kakršne veljajo na Zahodu in ki pripomorejo k boljšemu položaju ženske (Vervaet 2013). Vilma Kállay je tako tudi leta 1895 v *Nadi* objavila članek, v katerem govori o bosanskih ženskah in iz katerega je vidna orientalistična podoba Bosne, ki se je s pomočjo Avstro-Ogrske šele dobro začela civilizirati:

Dvojčici Bosna in Hercegovina, ki sta v otroških letih civilizacije, stopata naprej po tej poti in s tem utirata pot /civilizacije/ na Balkanskem polotoku.

Mohamedansko prebivalstvo, predvsem ženske, so strogo ločene od vsakega zunanjega vpliva, tako da jim je zelo težko, skoraj nemogoče pristopiti ali vplivati nanje in jih seznaniti vsaj s prvimi in začetnimi osnovami higiene (Kállay 1895, 188).

V nadaljevanju Vilma Kállay govori o tem, kako je Avstro-Ogrska omogočila dvema ženskama opravljati vlogo zdravnice, nato pa pove nekaj besed o družinjah, ki jih sama prireja za muslimanke. Celotno besedilo je praktično prežeto s hvalospevi o uspehih pri vzgajanju bosanskih žensk, v zadnjem odstavku pa pravi:

Konverzacija je seveda precej omejena, vendar bi bilo napačno misliti, da Mohamedanke za /konverzacijo/ niso sposobne. To nikakor. Pogosto sem se lahko prepričala o ostroumnosti katere od Mohamedank, še več, iz mnogih vprašanj, na katera so iskale moje odgovore, sem začutila, da se v njih prebujajo želja po tem, da se osvobodijo iz okov vsakdana, ki so ga navajene. Glavni cilj tega življenja vidijo v družini. In če jim z iskreno simpatijo, oziroma s pravo ljubeznijo pomagamo, da svoje dolžnosti opravijo na racionalen način – potem bomo s tem naredili velik korak naprej v civilizaciji Vzhoda (prav tam, 189).

Tako smo zopet priče habsburški balkanski politiki, ki je na vse možne načine želela svet prepričati o tem, da je za Bosno in Hercegovino dejansko najboljša rešitev ta, ki jo lahko ponudi Avstro-Ogrska s tem, da jo vzame pod svoje okrilje.

Orientalizem v časopisu *Nada* prihaja najbolj do izraza, kot bomo videli v nadaljevanju, pa se takšna razumevanja in interpretacije Bosne vidijo tudi v arhitekturi. Na tem mestu pa menim,

da je podanih že dovolj dokazov za potrditev hipoteze, da so bili orientalistični pristopi na vsakdanji ravni prisotni v kulturno-političnem delovanju Avstro-Ogrske.

Politični razlogi, ki so predstavljali osnovne motive za izhajanje *Nade*, so bili tudi razlogi za njen propad. Izkazalo se je namreč, da je bil odpor širših množic močnejši, kot se je to zdelo poprej. V vsakem primeru pa je časopis močno prispeval k nadaljnji afirmaciji Sarajeva kot književnega in kulturnega centra. Samo dejstvo, da so v Sarajevu istočasno izhajali trije književni časopisi – tretjega, *Behar*, obravnavam v naslednjem podpoglavju – ki so imeli v grobem tri različne skupine bralcev, pa tudi govori v prid temu, da je Sarajevo dejansko postalo kulturno središče Bosne in Hercegovine. Seveda so pobude za druge časopise izhajale iz drugačnih stališč glede vloge Sarajeva v kulturnem življenju Bosne in Hercegovine.

5.4.3 *Behar* – list za zabavo i pouku³²

Časopis *Behar*, ki je v Sarajevu izhajal med letoma 1900 in 1910, je ustanovil muslimanski intelektualec Safvet-beg Bašagić, šlo pa je za časopis, ki je na patriotski podlagi bosanskih muslimanov združeval koncepte Vzhoda in Zahoda. Po eni strani patriotsko muslimanski, vendar po drugi zopet precej naklonjen oblastem, je *Behar* predstavljal nekakšen most med Vzhodom in Zahodom. Stališče, ki so ga zavzeli njegovi avtorji, zagotovo ni okcidentalistično, kakor je bil to primer pri *Bosanski vili*, ki je bila do Zahoda sovražno razpoložena; prav tako pa tudi ne gre za zagovarjanje avstro-ogrskega kolonialnega diskurza. Časopis je namreč branil bošnjaško-islamsko tradicijo pred orientalističnimi napadi in tako poudarjal islamske in otomanske vrednote, pri čemer je trdil, da je »Bosna in Hercegovina od 18. stoletja naprej kulturna dežela, morda celo bolj kulturna od sosednih pokrajin dvojne monarhije pred letom 1848« (Bašagić v Vervaet 2013, 262). Po drugi strani pa je *Behar* pozdravljal razsvetljenski diskurz, pri čemer veroizpoved ne bi smela predstavljati nikakršnih razlik in ovir glede izobrazbe, saj je pri prosveti popolnoma vseeno, če ta prihaja z Zahoda ali Vzhoda. Tako se lahko strinjamo z Vervaetom, ko pravi, da je *Behar* na konceptualni ravni v veliki meri zagovarjal politiko kritičnega posvajanja evropskega kulturnega modela. Tudi *Behar* si je prizadeval ustvariti eno monolitno nacionalno identiteto bosansko-hercegovskih muslimanov, kar je posledica tako avstro-ogrskih kot tudi srbskih in hrvaških nacionalnih gibanj, vendar pa si je prizadeval temu gibanju dodati lokalni pridih. Medtem ko je *Bošnjak* v retoričnem in političnem smislu povsem sprejel avstro-ogrski model bosanske nacionalne identitete, pri čemer je v ospredje postavljajl pravice muslimanskih veleposestnikov in s tem

³² Prevod: *Behar* – časopis za zabavo in nauko (op.a.).

ignoriral večinski del muslimanskega prebivalstva, je *Behar* želel spojiti Zahod in Vzhod. *Beharjevi* pogosti napadi na t. i. konservativce pričajo o tem, da je še kako obstajala tudi druga stran, ki ni delila konservativnih pogledov na svet, prav tako pa tudi dokazujejo heterogenost muslimanske skupnosti. Glavne ideološke razlike med bosanskimi muslimani so se torej večinoma vrtele okoli vprašanja, v kolikšni meri in na kakšen način je potrebno sprejeti »evropeizacijo« oz. »deotomanizacijo«, ki je s prihodom Avstro-Ogrske bolj kot kdaj koli prej neposredno vplivala na življenje prebivalcev v Bosni in Hercegovini. Vendar pa se je pri tem potrebno zavedati, da se je deotomanizacija v Bosni začela že pred prihodom Habsburžanov. Težnje po tem, da se lastna kultura definira, ki se zaradi pomanjkljivosti ali nedovršenosti družbene situacije pojavi pri družbah v tranziciji, je namreč obstajala že pred prihodom avstro-ogrške oblasti, za kar je v določeni meri zagotovo odgovoren položaj Bosne in Hercegovine na obrobju razpadajočega Otomanskega cesarstva, pri čemer je ravno ta balkanska dežela občutila morda najhujše posledice. Po drugi strani pa Bosna in Hercegovina ni predstavljala le obrobja Otomanskega imperija, temveč jo je zaznamoval tudi obrobni položaj v Evropi, tako da se je vrednotenje lastne kulture že ob koncu 18. stoletja izvajalo po evropskem modelu. Tako lahko rečemo, da je prihod Avstro-Ogrske le reaktiviral in okrepil ta polkolonialni kompleks manjvrednosti, nikakor pa ga ni povzročil (Vervaet 2013; Todorova 2001).

Kljub razsvetlenskemu vodilu časopisa *Behar*, pa so v njem našli svoje mesto tudi nekateri bolj okcidentalistično usmerjeni avtorji, ki so se trudili svoje bralce svariti pred novimi normami, med katerimi so najbolj poudarjali nevarnosti, ki jih islam preprečuje, na Zahodu pa predstavljajo del socialnega vsakdana. Tako denimo eden od avtorjev opozarja na nevarnosti alkoholizma in ozavešča bralce o tem, da mora v osnovi zakonskih skupnosti ležati ljubezen in ne kapitalistični interes³³.

Po drugi strani pa tudi razsvetljenske ideje, ki so jih avtorji *Beharja* radi povzemali, niso bile kratko malo prevzete z Zahoda, temveč so bile v dobri meri filtrirane in prilagojene v skladu z lokalnimi potrebami in stališči. Tovrstno preoblikovanje je bilo v *Beharju* izvedeno skozi prizmo islama, preko katerega opozarjajo na visoke civilizacijske dosežke muslimanske kulture, ki so vredni občudovanja in posnemanja. Tako tudi dejstvo, da uredniki *Beharja* niso smeli/želeli javno kritizirati oblasti še ne pomeni, da so zlahka sprejemali očitne in žaljive orientalizme hrvaških in avstrijskih pisateljev; avtorji z Bašagićem na čelu so namreč pogosto protestirali zoper kolonialne diskurze posameznih avstrijskih antropologov, ki so v Bosni in

³³ Tovrstne trditve bi lahko bile predmet posebne obravnave in ponovnega razmisleka, saj so se zakonske skupnosti pogosto tudi v balkanskih ljudstvih sklepale ravno zaradi materialnih interesov (op. a.).

Hercegovini iskali eksotičnega drugega in po potrebi ustvarili orientalno Bosno tam, kjer je ni bilo (Vervaet 2013).

5.5 Kulturna društva

V Sarajevu je bilo v času avstro-ogrske oblasti ustanovljeno lepo število kulturnih društev, ki so se v podobni luči kot ostale sociokulturne zadeve delila glede na versko pripadnost. Dejavnosti kulturnih društev so pogosto obsegale delovanje pevskih zborov, izdajanje publikacij, almanahov in koledarjev, zelo pomembno vlogo pa so imela predvsem zaradi finančne pomoči, ki so jo nudila sirotam, vajencem in dijakom. Število kulturnih društev se je iz leta v leto spreminjalo, v tem poglavju pa bom v grobem opisala delovanje štirih kulturnih društev, ki so na prebivalce Sarajeva pustila največji vtis.

V skladu s svojo politiko in misijo ustanavljanja bosanske nacije je Kállayev režim pogosto prepovedal razvoj nacionalnih kulturnih društev, kot bomo videli v nadaljevanju pa so bile orientalistične težnje po nadzoru prisotne tudi pri delovanju teh društev.

5.5.1 *La Benevolencia*

Kulturno društvo *La Benevolencia* so ustanovili sarajevski judje 18. septembra 1892. Dejavnosti društva so bile v prvem letu osredotočene predvsem na ponujanje finančne pomoči vajencem in sirotam, od leta 1899 pa je ena od glavnih dejavnosti postalo tudi štipendiranje judovskih dijakov na srednji in visoki ravni šolanja. Leta je 1909 društvo nekoliko spremenilo svojo misijo, ki je tedaj postala ne le štipendiranje, temveč tudi šolanje mladine. *La Benevolencia* je bila do leta 1908 društvo sarajevskih judov, nato pa se je razširilo na območje cele Bosne in Hercegovine (Kreševljaković 1969).

5.5.2 *Prosvjeta*

Društvo *Prosvjeta* so avgusta 1902 ustanovili Srbi Bosne in Hercegovine. Naloga tega društva je bila sprva ta, da je nudilo finančno-materialno podporo sirotam in manj premožnim srbskim dijakom, ki so se šolali v srednjih in visokih šolah v Bosni ali v kateri od sosednjih srbskih dežel, od leta 1903 pa je nudilo finančno podporo tudi srbskim vajencem. *Prosvjeta* je začela leta 1907 izdajati istoimenski časopis, leto kasneje pa še koledar, ki sta po mnenju bosanskih Srbov predstavljala pravo zrcalo srbskega napredka (prav tam).

Deželna vlada je na sestanke tega kulturnega društva pogosto pošiljala svoje zaupnike, ki so ne le nadzorovali, temveč pogosto tudi motili delo tega društva in enkrat se je celo zgodilo, da

je vlada zaplenila njihov koledar. Leta 1911 je to društvo zgradilo svojo zgradbo in knjižnico, v kateri je bilo več kot tisoč del (prav tam).

Kulturno društvo *Prosvjeta* je sicer delovalo do leta 1914, ko je avstrijska uprava prepovedala njihovo delovanje, društvo pa je s svojim delom nadaljevalo po prvi svetovni vojni, leta 1918 (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987).

5.5.3 Napredak

Leta 1902 sta bili v Bosni in Hercegovini ustanovljeni dve hrvaški kulturni društvi, in sicer Hrvaško društvo za podporo dijakom srednjih in visokih šol v Mostarju in Hrvaško društvo za usmerjanje otrok v obrti in trgovino v Sarajevu. Vlada se je do leta 1904 obotavljala z izdajo dovoljenja za sarajevsko društvo, tedaj pa je končno odobrila njegov statut, društvo pa je dobilo ime *Napredak*. Sarajevsko društvo je tedaj začelo nuditi finančno pomoč tudi dijakom, kar je mostarsko podružnico pripeljalo do likvidacije, leta 1907 pa sta se pod imenom *Napredak* združili obe društvi. Kulturno društvo je od leta 1907 izdajalo lepo urejen koledar, *Napredak* pa je leta 1913 dobil tudi svoj ustanovni dom. Za razliko od *Prosvjete* so sestanki tega kulturnega društva potekali nemoteno (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987), kar ponovno nakazuje na favoriziranje hrvaško-katoliške skupnosti v primerjavi z ostalimi.

5.5.4 Gajret

Kulturno društvo bosanskih muslimanov *Gajret* je bilo ustanovljeno februarja 1903. Podobno kot ostala društva je *Gajret* nudil finančno podporo (muslimanski) mladini iz srednjih in visokih šol. Vlada se sprva ni strinjala z ustanovitvijo tega kulturnega društva in je tudi po odobritvi na ustanovitveni sestanek poslala svoje zaupnike, ki so motili njegovo ustanovitev. Pri svoji nalogi, da bi preprečila ustanovitev, vlada ni bila uspešna, saj se je za društvo zagrel tudi reis-ul-ulema hadži Mehmed Teufikbeg Azabagić z intelektualcema Safvetbegom Bašagićem in Edhemom Mulabdićem, ki so skupaj le uspeli ustanoviti kulturno društvo *Gajret*. Kulturno društvo je do leta 1907 postalo med sarajevskim ljudstvom zelo priljubljeno, tako da so njegove dejavnosti vestno spremljali tudi prebivalci, ki prej niso pokazali interesa za tovrstna dogajanja. Leta 1907 pa je bil z direktorskega stolčka odposlan Bašagić, društvo pa je prišlo v roke Muslimanske narodne organizacije (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987). Kot lahko pričakujemo, so bili sestanki tega društva pogosto ovirani, največkrat zaradi vladnih zaupnikov, ki so motili delo *Gajreta*. Slednji pa je kljub težkim razmeram v času svojega delovanja izdal tri koledarje, redno pa je izdajal tudi istoimenski časopis (Kreševljaković 1969; Kraljačić 1987). Odnos vlade do muslimanskega kulturnega društva

ponovno govori v prid orientalizmu v avstro-ogrskem vsakdanu, saj so si oblasti na vse moči prizadevale muslimanske prebivalce ukrotiti in jih vzgojiti tako, da bi monarhija dobila karseda večje število privrženecv. Četudi se morda še vedno zdi, da je Avstro-Ogrska do islama ravnala v strpni in razumevajoči luči, pa je ravno *Gajret* še en dokaz, ki govori v prid nepravičnemu odnosu oblasti do lokalnega prebivalstva. Menim, da ni potrebno posebej poudarjati, da je bilo muslimanom tudi v tem pogledu praktično onemogočeno kakršno koli odločanje pri uresničevanju svojih ciljev, saj je muslimanske inštitucije na vsakem koraku spremljal vladni zaupnik, ki je budno spremljal vsako njihovo odločitev.

5.6 Likovna umetnost

Zgodovinar in književnik Hamdija Kreševljaković v svoji knjigi *Sarajevo za vrijeme austro-ugarske uprave* (1969) pravi, da so le redke dežele v Evropi, kjer slikar lahko najde toliko navdiha, kakor v Bosni in Hercegovini. Sarajevo in ostali deli Bosne in Hercegovine so slikarje iz različnih delov Evrope navdihovali že pred avstro-ogrsko okupacijo, s slednjo pa je število umetnikov, ki so v Sarajevo prišli za krajše ali daljše obdobje, še povečalo (Kreševljaković 1969). Zelo pomemben element v okviru likovnih umetnosti Habsburške Bosne pa predstavlja tudi arhitektura, ki je Sarajevu ravno v tistem času dala današnjo podobo, tudi to pa se je seveda odvijalo v skladu s Kállayevu kulturno politiko v Bosni in Hercegovini, tako da ravno čas njegove oblasti obenem pomeni tudi arhitekturni razcvet glavnega mesta.

V času predhodne, otomanske oblasti, so se likovne umetnosti razvijale v okviru verskih ustanov in različnih obrti. Tako je pred avstro-ogrsko okupacijo v Sarajevu obstajala bogata zbirka miniatur in ilustriranih poučnih knjig, saj je bila v otomanskem času močno razvita dejavnost prepisovanja in okraševanja svetih knjig večinoma s floralnimi in geometrijskimi motivi. Na tem mestu je potrebno poudariti, da kljub prepovedani figuraciji v islamski umetnosti, ta prepoved velja samo v primeru svetih besedil, tako da je uprizarjanje ljudi in živali dovoljeno v poučnih gradivih, kot so basni in zgodbe iz vsakdanjega življenja. Likovna zapuščina, ki jo je na sarajevskih tleh ustvarila otomanska oblast, pa se poleg tega odraža tudi na poslikavah verskih ustanov, bodisi da gre za – ponovno – floralne ali geometrijske motive na zidovih in ostalih elementih džamij, ali pa za pravoslavne ikone ter freske znotraj katoliških ustanov. Pomemben del umetnosti iz otomanskega obdobja pa predstavljajo tudi *artes minores* – male umetnosti, ki so se pojavljale predvsem na predmetih za vsakdanjo

uporabo (posoda in nakit) in na orožju³⁴. Kot sem navedla že v enem od prejšnjih poglavij, je velik del orožja po okupaciji izginil iz Sarajeva, kar zagotovo predstavlja ogromno izgubo v smislu umetniške dediščine otomanskega obdobja v Bosni in Hercegovini in ponovno priča o ignorantskem obnašanju oblasti, ko gre za spoštovanje domačih umetnosti in obrti, slednje pa so večinoma plod muslimanskih prebivalcev, saj so ti ob okupaciji predstavljali večino.

5.6.1 Slikarstvo in kiparstvo

Slikarska umetnost je v času avstro-ogrskega Sarajeva zagotovo svoj vrhunec doživela s časopisom *Nada*. Čas habsburške vlade pa je poleg mnogih tujih umetnikov v Sarajevo pripeljal tudi interes in možnosti za umetniško izobraževanje domačega prebivalstva. Slednjemu bom več pozornosti namenila v nadaljevanju tega poglavja, na tem mestu pa gre omeniti, da se je podobno, kakor je bila praksa v časopisju, tudi v slikarstvu tujih avtorjev pogosto odražal orientalističen pogled na novo osvojeno področje. Franz Leo Ruben, Ferdinand Velc, Ljudevit Kuba, brata Ewald Arndt Čepelin in Leo Arendt ter drugi so tako v likovnih prilogah, ki so jih objavljali večinoma v *Nadi*, pogosto slikali motive iz narave in družbenega življenja lokalnega prebivalstva. Kmalu po okupaciji so bile zelo pogoste tudi uprizoritve spopadov ob prihodu avstro-ogrskih čet, v nadaljnjih letih pa so slikarje navdihovali vsakdanji motivi iz kavarn, s konjskih dirk in haremov džamij. Zelo pogosto so slikarji veliko pozornosti posvečali uprizarjanju slikovite mešanice dveh kulturnih tokov, vzhodnega in zahodnega, kar si je v terminologiji pridobilo tudi svoja izraza. *A la turca*, ki označuje otomanske vizualne norme in ki je na bosanskih tleh prevladoval do zadnjih let otomanske oblasti, se je tako pogosto mešal z značilnostmi nasprotnega, evropskega sloga – *a la franga*. Prepletanje elementov obeh krogov je bilo morda najbolj očitno v načinih oblačenja, čemur bom več pozornosti namenila v enem od naslednjih poglavij, časopis *Nada* pa s svojimi ilustracijami in fotografijami v tem pogledu predstavlja dragocen arhiv sarajevskega vsakdana tistega časa (Abadžić Hodžić 2011).

Etnograf in etnolog Nikola Arsenović (rojen v Slavoniji) je leta 1880 v Oficirski kazini razstavil zbirko slik narodnih nošenj iz vseh delov Bosne in Hercegovine brez Trebinja. Omenjena razstava je predstavljala prvo likovno razstavo v Sarajevu in do leta 1907 so na sarajevskih tleh razstavljali večinoma tuji avtorji. Podobno je bilo tudi s kiparstvom; leta 1910 je kipar Branislav Dešković z Brača v Srbskopравoslavni občini postavil manjšo razstavo

³⁴ Pri tem je šlo večinoma za okraševanje predmetov z različnimi tehnikami vrezovanja, vdobljanja, filigrana ipd. (op. a.).

kiparskih del, ki pa je imela kljub malemu številu razstavljenih kipov visoko umetniško vrednost (Kreševljaković 1969).

Kot lahko pričakujemo, so se bosansko-hercegovski umetniki šolali v ostalih delih monarhije (Dunaj, Praga, Budimpešta) in prva generacija teh umetnikov se je domači javnosti prvič predstavila leta 1907. Tako so *Prosvjetini* štipendisti Pero Popović, Todor Švrakić in Branko Radulović v dvorani srbske šole razstavili 51 slik, vendar pa razstava najverjetneje ni bila dobro obiskana, saj so o njej objavljali le srbsko obarvani časniki (Besarović 1974). Prvo večjo slikarsko razstavo je leta 1911 priredil domači slikar Gabrijel Jurkić, ki je v mali dvorani družbenega doma na ogled postavil 280 slik, ki so tematizirale Bosno in njeno preteklost. Ta razstava je navdušila sarajevsko javnost in o njej so hvalospeve pisali skoraj vsi časopisi, ki so v tem času izhajali v Sarajevu (Kreševljaković 1969; Besarović 1974). Omenjena razstava je na nek način predstavljala tudi odskočno desko za naslednje slikarske razstave domačih avtorjev, med katerimi velja omeniti Petra Tiješića in Đoko Mazalića (Kreševljaković 1969; Besarović 1974).

Tudi vihra prve svetovne vojne ni preprečila umetnikov pri razstavljanje svojih del, tako da je bila oktobra 1917 v svečani dvorani deželne vlade postavljena razstava slik in kipov, na kateri je sodelovalo dvajset slikarjev in en kipar. Na tem mestu omenimo le še to, da je tik pred prvo svetovno vojno slikar Todor Švrakić v Sarajevu odprl prvo slikarsko šolo, ki pa se je žal tudi kmalu zaprla (Kreševljaković 1969).

5.6.2 Arhitektura

Kakor bi lahko dejali za vse družbene pojave, za vse reforme, katere je Avstro-Ogrska izvajala v času svoje vladavine v Bosni in Hercegovini, so se reforme zgodile tudi na področju arhitekture: nova uprava je namreč pripeljala nove umetnike in intelektualce, uvedla je prometne povezave in s tem omogočila hitrejšo komunikacijo med privrženci in neprivrženci avstro-ogrske oblasti. V vsakem primeru pa je omogočila hitrejši pretok idej iz enega dela monarhije v drugi, kar je vodilo do eklekticizmov umetniških slogov, to pa je bilo opaziti tudi v gradnji same urbane strukture mest. Iz Sarajeva je Kállay želel ustvariti neke vrste galerijo svojih dosežkov na odprtem in po vzoru na dunajski ringstrasse v središče mesta postavil monumentalne zgradbe v različnih slogih, ki bi bili vidni iz tramvaja, katerega je prav tako na bosanska tla pripeljala nova uprava. Arhitekti, katere je Avstro-Ogrska pošiljala v Bosno z nalogo »moderniziranja« mesta, so s sabo prinesli prepričanja o prednosti modela zahodnoevropskega mesta in eklektične arhitekture iz druge polovice 19. stoletja. Ideje romantičnega gibanja o povezanosti sodobnega arhitekturnega ustvarjanja z zgodovinskimi

slogi, katere arhitekt izbira na podlagi svojih preferenc, po svojem okusu, ob načelih novonastalega sodobnega urbanizma, so se tako razširile v vseh evropskih mestih. Z novo okupacijo pa so te ideje preko arhitektov, ki so večinoma prihajali iz Avstrije, Hrvaške in Češke, prispele tudi v Bosno in Hercegovino (Spasojević 1999, 19). Gradilo se je v romantičnem, romantično-bizantinskem, arabskem, gotskem, renesančnem, baročnem, turškem in antičnem slogu: »Arhitektura tega obdobja je temeljila na prekinitvi z zgodovinskim stanjem, na kakršnega so naleteli, kar je pomenilo predvsem prekinitev s tradicionalnim mestom. /.../ Vztrajajoč na spremembah, vendar ne tudi na spoznanju, se ta arhitektura ni v popolnosti vklopila v zgodovinsko kontinuiteto« (prav tam). Slovenski arhitekt Dušan Grabrijan, ki je v letih med svetovnjima vojnama v Sarajevu raziskoval tradicionalno bosansko hišo, je avstro-ogrške posege še bolj strogo obsodil, saj je menil, da je nova uprava z uvedbo kolonialnega režima z obstoječo mestno strukturo ravnala popolnoma brez posluha in razumevanja:

/.../ Namesto, da bi bila zidala novo mesto poleg starega, je vzdala novo v staro in s tem povzročila tragedijo Sarajeva. V staro mesto je postavila nekaj ogromnih vojašnic in uvedla koridorski sistem ulic, v katerih se človek giblje, kot bi bil v kanalu. In tako je čez noč pretrgala s tisto značilno gradnjo dotedanjega stopničastega in izmeničnega razvrščanja hiš po pobočjih, negirala vse obstoječe in vnesla v mesto elemente problematične vrednosti. /.../ Medtem ko je doslej stal človek v središču arhitekture, ki je bila vseskozi humana in je izhajala iz načela: vse za človeka in v odnosu do njega, pa je s kapitalizmom dobila čisto racionalne in eksploatorske oblike« (Grabrijan 1985, 14).

Tega urbanega tkiva tako ni mogoče vrednotiti glede na posamezne fragmente, temveč se lahko v splošnem izluščijo urbane sheme, ki bolj ali manj poudarjajo celoviti karakter, posebej zato, ker na tem področju pred avstro-ogrskim okupatorjem ni bila prisotna tradicija predindustrijskega mesta znotraj obzidij, temveč je to gradbeništvo 19. stoletja, ki je poskušalo konkretizirati nove pomene – preko omenjenih psihologizacije, historizacije, modernizacije in ekonomizacije – ki so morali zamenjati tradicionalne. Četudi je res, da je Avstro-Ogrska v Sarajevo prinesla mnoge infrastrukturne inovacije, ki so olajšale sarajevski vsakdan, pa je kot nobena oblast poprej popolnoma uničila organsko strukturo mesta, o kateri govori zgornji Grabrijanov citat. Le kot primer vzemimo načine, na kakršne je predhodna, otomanska oblast gradila mesta po Bosni in Hercegovini. Novemu (otomanskemu) vladarju ni bilo v interesu pogubiti ali izgnati lokalnega prebivalstva, saj so oblasti potrebovale delovno silo, zato so Otomani v mesta uvedli pravila, po katerih je vsak prebivalec imel možnost

zaslužka, v kolikor pa tega ni prejemal, pa je za pomoč vedno lahko prosil oblasti. Ko govorimo o arhitekturi, se tovrstno spoštovanje do lokalnega prebivalstva v otomanskih časih kaže predvsem po tem, da so oblasti sicer zavzele večino obstoječih verskih zgradb, še raje pa so zgradile nove, vendar pa v ostale obstoječe strukture niso drezale. Prej obstoječi del mesta se je imenoval *varoš*, okoli njega pa so zgradile *kasabe*, v katerih so bodisi namestile prihajajoče prebivalce, bodisi tja premestile prebivalce iz varoši, ki so prebivali na delih, na katere so oblasti želele postaviti svoje ustanove. Tako so mesta, kljub prihodu novih oblasti, še vedno ohranila stare pridobitve, poleg katerih so počasi nastajali novi objekti po merilih vsakega prebivalca posebej. Avstro-ogrske oblasti pa so ravnale v popolnem nasprotju s temi normami in tako v obstoječe objekte naselile nove prebivalce ter sredi mesta začele graditi monumentalne zgradbe. V prid trditvi, da niso spoštovale muslimanskega dela prebivalstva, pa govori že navedeno dejstvo, da so v sarajevske džamije naselile vojsko in s tem nekaterim prebivalcem dobesedno otežile odhod na molitev v bližnjo džamijo.

Resnica je, da imajo avstro-ogrske inovacije v mestu izredno estetsko vrednost, vendar pa niso v skladu z lokalnimi običaji. Medtem ko so, kakor lahko vidimo iz Grabrijanove trditve, lokalni prebivalci vedno upoštevali svojega soseda na različne načine, kar se med drugim kaže v tem, da nikdar niso zakrivali pogleda na bližnjo džamijo, pa je bil način gradnje zelo spoštljiv tudi do ženskega dela prebivalca. O orientalističnih videnjih na sarajevske muslimanke sem že govorila, na tem mestu pa je nujno poudariti, da kljub visoki nepismenosti položaj ženske ne more biti dojet povsem črno-belo. Islam, ki ga je prakticirala Bosna in Hercegovina v času Otomanov, namreč žensko postavlja bolj ali manj v domačo hišo, to pa še nikakor ne pomeni, da ne uživa spoštovanja svojega moža in okolice, četudi se z današnjega zornega kota to morda zdi nedoumljivo. Ženska je namreč skrbela za dom, vrt in okolico, tako da ji na prvem mestu že vse te obveznosti niso dopuščale veliko preživljanja prostega časa izven hiše. Vendar pa je bosanska (kot tudi druge islamske) hiša zgrajena tako, da se loči na ženski, moški in skupni del, pri čemer ženskemu delu hiše pripada velik (nekateri bi rekli celo lepši) pogled na okolico, prav tako pa so tudi površine, ki so bile namenjene ženskam, predstavljale občutno večji del zgradb. Debata o ženskah ima seveda več različnih interpretacij in si zagotovo zasluži svojo obravnavo, za pričujoče delo pa se je bilo potrebno ustaviti tudi pri tem elementu, saj so bile ravno ženske pogosto videne v orientalistični luči kot nazadnjaške, neizobražene in primitivne, katere bodo moderne avstro-ogrske gospe izobrazile v pravilni smeri. Le redko kdo pa je pomislil, da so se z izgradnjo Sarajeva kot industrijskega mesta ravno ženskam odvzele mnoge pravice, med katerimi je do tedaj samoumevna pravica do pogleda na naravo le ena od njih. Na tem mestu naj opozorim,

da nikakor ne zagovarjam tega, da morajo ženske ostati nepismene ali neizobražene, temveč trdim, da so oblasti z naglim prehodom iz enega v drugi sistem v veliki meri zanemarjale lokalne vrednote samih žensk, pri čemer počasno napredovanje v pogledu opismenjevanja in industrije ni rezultat primitivnega uma bosanske ženske, temveč je šlo prej za naglo spremembo, na katero se vsak človeški um postopoma prilagaja in jo ponotrani. Posamezniki moramo namreč pogosto najprej videti dejanske rezultate in nato na podlagi svojih izkušenj izraziti spoštovanje ali nespoštovanje do novega načina dela.

Če se torej vrnemo malo nazaj in pogledamo sarajevsko arhitekturo v času Avstro-Ogrske, nam kaj kmalu postane jasno, da zapletenost v vseh pogledih arhitekturnih izrazov, od stroge eklektike pa vse do moderne, dejansko pripomore k antologijskemu karakterju in tudi vsebuje vse odlike tega celovitega reproduktivnega gradbeništva tistega časa (Spasojević 1999, 21). Vendar pa je eklekticism na teh tleh dodal popolnoma novo interpretacijo zgodovinskega izraza, ki predstavlja posebnost tega področja in ki v sebi vsebuje vse potrebne dokaze za resničnost orientalističnega diskurza, s pomočjo katerega je Avstro-Ogrska sebi olajšala razumevanje novo osvojenega področja ter si v »uspešnem« iskanju drugega uspela dvigniti samozavest. Tako je na sarajevska tla pripeljala tudi neomavrski slog, kateremu bom v tem poglavju posvetila največ pozornosti. Arhitektura Bosne in Hercegovine v času Avstro-Ogrske si zagotovo zasluži svojo razpravo, vendar v tem delu navajam le najbolj problematične značilnosti urbanih investicij, ki pa so zagotovo posebjene v uvedbi neomavrškega sloga.

Neomavrski slog (v literaturi znan tudi po imenu psevdomavrski ali orientalski slog), je eklektična metoda, usmerjena k splošnemu izrazu orientalne dediščine. Slogovne oblike in arhitekturne vsebine, ki odlikujejo neomavrski slog so bile uvedene z namenom, da bi jih lažje sprejelo domače muslimansko prebivalstvo. Poizkus evropskih arhitektov, da lokalne sheme interpretirajo na nivoju lokalnega miselnega sistema, pa je bil v tem primeru popolnoma neuspešen: arhitekturne oblike namreč niso bile niti najmanj blizu avtohtonemu karakterju, še več, uporabljeni slog Severne Afrike ali Španije je bil domačemu prebivalstvu še bolj tuj od vseh ostalih eklekticismov, saj je ustvaril prisotnost tradicije, ki pa se na bosanskih tleh nikakor ni mogla pojaviti. Medtem ko so se renesančni in ostali slogi vsaj pojavili na Zahodu in tako pričajo o slogovnem vplivu zahodnega kolonizatorja, ki je na teh tleh zagotovo bil prisoten v letih od 1878 do 1918, neomavrski slog ponuja lažno podobo o vplivih severnoafriške arhitekture na bosanskih tleh. Od elementov neomavrškega sloga so bili tako najpogosteje uporabljeni podkvasti loki, na fasadah izmenično postavljeni svetli in temni zidovi kvadrov s plastičnimi dekoracijami rastlinskih in geometrijskih elementov.

Med mnogimi objekti, ki so nastali v tem slogu, najdemo zgradbo Šerijatske sodne šole (arhitekt Karlo Paržik, 1887), hišo Karla Langerja (arhitekt Karlo Paržik, 1893), najbolj znana med njimi pa je zagotovo sarajevska Vijećnica (mestna hiša, kasneje nacionalna knjižnica, ki je bila popolnoma uničena med zadnjo vojno, restavrirana pa je svoja vrata zopet odprla maja 2014), ki je prikazana na sliki 5.1 in 5.2. Mestno hišo sta projektirala arhitekta Wittek in Iveković (1894–1896), zgrajena pa je predvsem po vzorih na spomenike iz Kaira ob mnogih detajlih Alhambre v Granadi. Pred projektiranjem mestne hiše je Wittek namreč potoval po Egiptu in tam dobil navdih za sarajevsko monumentalno stvaritev, vendar je kaj kmalu po prihodu v Sarajevo zblaznel, tako da je njegov projekt v večjem delu pripadel Ivekoviću.

Slika 5.1: Sarajevska Vijećnica leta 1896

Vir: Vijećnica: Rathausbau in Sarajevo.

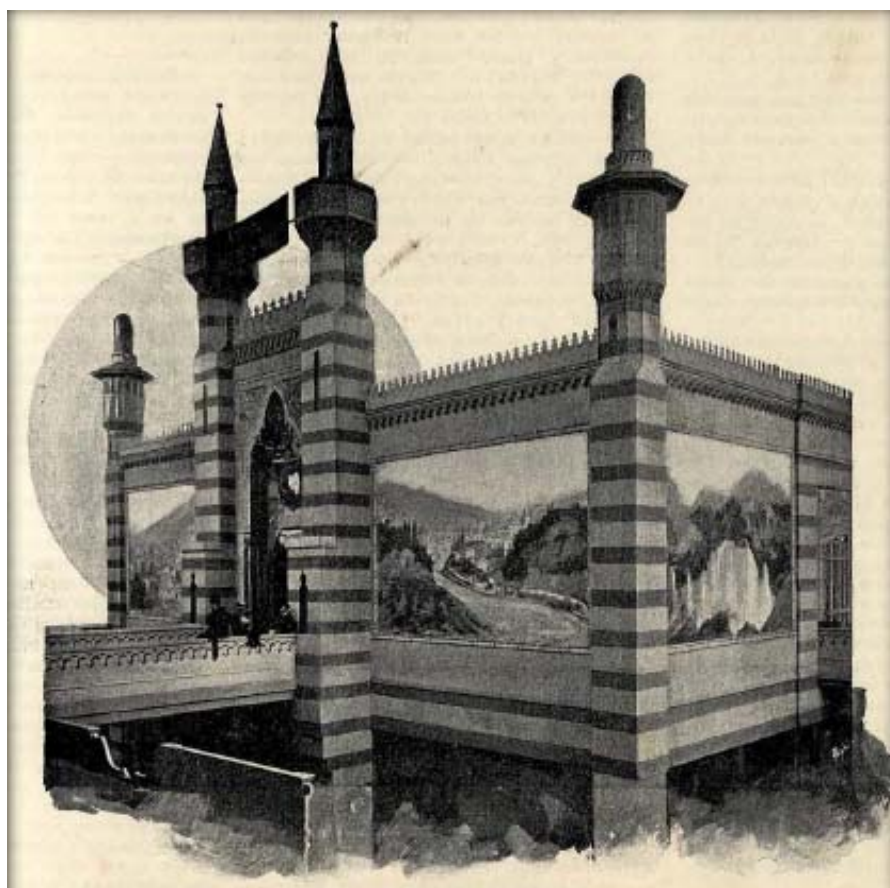
Slika 5.2: Sarajevska Vijećnica kot nacionalna knjižnica leta 1947

Vir: Vijećnica: Rathausbau in Sarajevo.

Nekateri tedanji arhitekti so verjeli, da dejansko ustvarjajo v bosanskem slogu³⁵, tako da so Bosno Evropi pogosto predstavljali z arhitekturo neomavrskega sloga, v katerem so gradili paviljone Bosne in Hercegovine, s katerimi se je dvojna monarhija predstavljala na mednarodnih razstavah. Bosanski paviljoni so se tako na svetovnih razstavah pojavili štirikrat: na *Milenijski razstavi* leta 1896 v Budimpešti, na *Svetovni razstavi* leta 1897 v Bruslju, na *Jubilarni razstavi* leta 1898 na Dunaju in na *Svetovni razstavi* leta 1900 v Parizu (Çelik 1992). Razen paviljona na zadnji razstavi (Pariz), ki se je slogovno le približal avtentičnosti tega področja, so bili paviljoni kombinacija arhitekturnih form fragmentov in detajlov iz različnih obdobij in mest islamske civilizacije, slogovne norme večine njih pa so se na bosanskih tleh pojavljale zelo redko, še raje pa nikoli. Tako nam slika 5.3 in slika 5.4 prikazujeta zgradbe, za katere bi zlahka rekli, da se nahajajo v Egiptu ali Maroku.

Slika 5.3: Paviljon Bosne in Hercegovine na mednarodni razstavi v Bruslju leta 1897

Vir: *Nada* (1897, 221).

³⁵ Izraz bosanski slog se kasneje uveljavil za resnično domačo vrsto arhitekture, za katero si je prizadeval arhitekt Josip Vancaš po tem, ko je uvidel, da je tudi sam – preko neomavrskega sloga, katerega se je posluževal npr. pri gradnji Isa-Begovega hamama – pokazal nerazumevanje lokalnega prebivalstva (op. a.).

Slika 5.4: Fasada paviljona Bosne in Hercegovine na Jubilarni razstavi na Dunaju, 1898

Vir: *Nada* (1898, 188).

Kot ugotavlja umetnostna zgodovinarica Andrea Baotić, je bila v njihovem oblikovanju močno poudarjena dekorativnost, vendar pa se niso spoštovale prostorske vrednosti islamske arhitekture, prav tako pa se niso spoštovale niti posebnosti posameznih regionalnih šol, tako da ti paviljoni potrjujejo ahistoričnost danih kultur: »kulturalna dinamika, ki se prikazuje skozi arhitekturo, je bila ponarejena s tistim, kar se je razumevalo kot tipično, reprezentativno oziroma brezčasno« (Baotić 2012). Notranjost objektov – tistih »pravih«, ki jih vidimo na ulicah bosanskih mest in tistih, ki so se pojavljali na razstavah – je namreč bila grajena v skladu z ideologijo in potrebami tedanjega življenja, tako da so dekorativni neomavrski elementi razviti preko oblik, ki so bile v navadi v arhitekturi evropskega porekla. Strukture, organizmi in funkcije so praktično le ogrnjene s plaščem, prinesenim z mavrskih trgov: »Razen tega, da so na tak način Zahodnjaki ustvarjali sliko o nezahodnjakih z namenom potrjevanja lastne moči, so skozi razstavne paviljone kolonij in okupiranih teritorijev prav tako želeli ustvariti novo vrsto identitete« (prav tam). Vse to je seveda popolnoma v skladu s Kállayevim kulturno politiko, ki je želel obstoječe nacionalistične težnje zatreti z ustvarjanjem nove identitete, in sicer s pomočjo oživljanja neulovljivega duha muslimanskega prebivalstva. Tako je lahko neomavrski slog izpolnil njegove težnje, saj je – na videz – predstavljal komunikacijo z domačim prebivalstvom, istočasno pa je prekinil vse vezi z otomansko tradicijo. Ustvarjena tradicija je tako delovala na dveh nivojih: po eni strani je ponujala sliko velike družine, v kateri je imperialna sila, kakor mati svojim kolonijam nudila družbeni,

ekonomski in kulturni napredek. Predvsem na svetovni razstavi v Parizu leta 1900 omenjena podoba velike družine zelo očitno pride do izraza, saj je bil bosanski paviljon postavljen med avstrijskega in madžarskega, kar zelo očitno prikazuje Avstro-Ogrsko v vlogi matere, ki Bosno in Hercegovino kot svojega otroka pelje proti naprednim zahodnim normam. Po drugi strani pa je Avstro-Ogrska z omenjeno enotnostjo promovirala nacionalno in etnično identiteto okupiranih narodov, s čimer je želela prikazati svojo odprtost in tolerantnost do drugega. Z ustvarjanjem »avtentičnosti« so se namreč lažje postavljale meje med kulturami, in jih na ta način tudi nadzorovale, kar predstavlja eno od vodilnih značilnosti orientalističnega diskurza, ki je opisan v prvem sklopu tega magistrskega dela (Krzović 1987; Kurto 1998; Šamić 2001; Baotić 2012).

Četudi gre neomavrskega slogu na bosanskih tleh pripisati visoko umetniško vrednost, pa je ta zelo daleč od avtentičnosti in tradicije, ali, kot je arhitekturo avstro-ogrškega okupatorja pravilno ocenil Grabrijan:

./.../ Orientalaska arhitektura! Vsekakor je nastala pod vplivom Orienta, toda to niso enostavno presajene, temveč organsko iz ljudstva izrasle oblike in tvorbe. Bosna je bila periferija turškega cesarstva in čim bliže je bila dežela Carigradu, več zlata je bilo. Italija je robustna in bogata, periferna Dalmacija pa je skromna. Turčija je vsa v zlatu, Bosna pa enostavna. ./.../ Osnovne oblike so vsekakor prevzete iz orientalske arhitekture, vendar so predelane in prilagojene domačim potrebam s talentom dundžera in zato je tudi bosenska hiša drugačna kakor turška. Vsebuje domače elemente in se razlikuje od turške hiše prav tako kot dalmatinska od italijanske. ./.../ Ko je Avstrija zasedla deželo, je videla in iskala v tej arhitekturi samo njeno dekorativno in eksotično stran; začela je zidati mavrske magistrate in kolodvore. S tem je pokazala popolno nerazumevanje za domačo arhitekturo, ki je silno trezna, realistična in brez vsake dekoracije, ki ne bi bila obenem že tudi strukturna. Bosenski človek ima namreč svoj slog ... (Grabrijan 1985, 15).

Ta slog pa zagotovo ni bil neomavrski. Za zaščito in dodelavo avtentičnega, bosanskega sloga se je prvi začel zavzemati arhitekt Josip Vancaš, ki je kot član vladne skupščine leta 1911 vložil resolucijo za zaščito nekaterih zgradb, ki so bile grajene v bosanskem slogu kot tudi za razglasitev tega avtentičnega sloga. Ko je odkril svoje napake – tudi sam je namreč projektiral v neomavrskega slogu – se je z arhitektoma Panekom in Pospišilom ob strani začel potegovati za »pravičnejši« način gradnje in zaščite bosansko-hercegovskih mest (Krzović 1987; Kurto 1998). Njegova prizadevanja so, sicer po njegovi smrti, le obrodila sadove in tako je bosanski slog danes tudi priznan v svetovni arhitekturi kot unikatni slog bosanskega prebivalstva.

5.7 Sarajevski vsakdan in prosti čas

V letih avstro-ogrške oblasti v Bosni in Hercegovini se je od vodilnih meščanov Sarajeva pričakovalo, da vodijo odposlanstva, s katerimi so uradnikom pokazali zahvalo za njihova dela v glavnem mestu, prav tako pa se je od njih pričakovalo tudi, da sodelujejo na različnih slovesnostih ob prihodu različnih uradnikov iz monarhije. Tovrstni dogodki so bili za Sarajevčane popolnoma novi, saj so se pred prihodom dvojne monarhije sarajevski vodje množično zbirali le ob prihodu novoimenovanih paš, ki so prihajali iz Istanbula. Po prihodu Benjamina Kállaya na oblast so bili ugledni Sarajevčani pogosto povabljeni na družabne dogodke v vilah avstro-ogrskih uradnikov, na katerih so se odvijale različne gledališke predstave in družabne igre. Kot navaja Robert Donia, tovrstna zbiranja niso bila vseh konservativnejšim meščanom, ki so se teh dogodkov sicer udeleževali, vendar so se držali v ozadju, kjer so komentirali situacijo in se posmehovali »švabskim« oficirjem, ki se spogledujejo z mlajšimi ženskami in hčerami bogatejših Sarajevčanov. Po drugi strani pa so nekateri domačini posnemali tujce in tudi sami začeli organizirati podobne dogodke. Tovrstna zbiranja so seveda predstavljala del širšega načrta, ki je bil, da se zahodne običaje uvede v sarajevski prosti čas, tako da so prakso druženja v domovih in verskih ustanovah iz otomanskega časa počasi zamenjale sekularne javne dejavnosti, ki so obsegale večerna druženja v kavarnah, gledališču, na koncertih in promenadah. Omenjeni dogodki so tako kaj kmalu postali del vsakdana ne le novih prebivalcev Sarajeva, temveč so se priljubili tudi lokalnemu prebivalstvu. Največje javne proslave pa so se poleg tradicionalnih – večinoma verskih – dogodkov odvijale tudi ob raznoraznih obletnicah dogodkov v življenju cesarja in kralja Franca Jožefa, ki so vedno potekale v humanitarnem duhu. Tako se je od članov mestnega sveta in od ostalih meščanov pričakovalo, da revnim donirajo del svojih dohodkov, s čimer so se prebivalci zahvalili kralju za njegovo skrb za revne (Donia 2006). Predvsem muslimani so bili na podobno prakso že bolj ali manj navajeni, saj tudi islam narekuje, da je vsaj enkrat na leto potrebno del svojega premoženja nameniti revnim.

5.7.1 Uprizoritvene umetnosti

Sarajevo ni imelo stalnega gledališča, vsaj ne v takšni obliki, kot jih je poznala Evropa in kot jih poznamo danes. Potreba po gledališču je bila predvsem v prvih letih izražena zaradi priseljencev iz drugih delov monarhije, medtem ko je lokalno prebivalstvo po stari navadi

uživalo v *karadžozu*³⁶ ob zvokih saza in gosli v kavarnah ali na odprtem. Tako so v Sarajevo že od leta 1879 prihajale razne gledališke skupine iz Nemčije, Češke, Hrvaške, Slovenije, Srbije, Rusije, Madžarske in Italije, ki so glede na odziv občinstva ostajale več ali manj časa. Gledališke predstave, predvsem tiste, ki so jih prirejale skupine iz Rusije, Srbije in drugih krajev izven meja monarhije, so se pogosto odvijale na obrobju mesta – po navadi na odprtem – kar je posledica avstro-ogrške balkanske politike. Te potujoče skupine so pogosto uprizarjale nacionalno obarvane predstave, tako da so bile vedno podvržene ostri cenzuri, oblasti pa so jih, v kolikor so dovolile njihove uprizoritve, postavile na obrobja mesta, kjer bi jih obiskalo čim manjše število obiskovalcev, vedno pa so bile tudi policijsko nadzorovane (Kreševljaković 1969; Besarović 1974).

Prve gledališke predstave, ki so bile po godu oblastem, so večinoma prirejali vojaki, kmalu pa so začele v Sarajevo prihajati razne skupine iz zgoraj omenjenih dežel. V naslednjih letih je gledališče doživelo razcvet, saj so predstave počasi začela prirejati tudi lokalna kulturna društva, že leta 1882 pa je Sarajevo doživelo tudi prvo operno premiero (Kreševljaković 1969; Besarović 1974).

V mestu ni bilo zgradbe, ki bi bila namenjena tej umetnosti, tako da so se prve predstave odvijale v vojaških barakah ali pod milim nebom. Leta 1881 pa je Josef Salom v centru mesta zgradil dve zgradbi, od katerih je ena postala gimnazija, druga pa je do leta 1894 predstavljala gledališče (Kreševljaković 1969; Besarović 1974).

Predstave in koncerti so se sicer večinoma odvijali po kavarnah, v Marindvoru, v Aschenbergovi pivnici, v mestni hiši in na odprtem do leta 1897, ko je bila dokončana izgradnja stavbe po načrtu arhitekta Karla Paržika v slogu italijanske renesanse. Prva predstava³⁷ v novi zgradbi, ki je dobila ime *Društveni dom* (Družbeni dom, op. a.), je doživela premiero 2. januarja 1899. Poleg glavne dvorane se je v zgradbi nahajala še ena manjša dvorana, kjer so se večinoma prirejale likovne razstave. Leta 1914 so bile narejene že vse priprave za ustanovitev stalnega gledališča, vendar je njegovo uresničitev preprečila prva svetovna vojna (Kapidžić 1968; Kreševljaković 1969). Še danes se v tej zgradbi nahaja Narodno gledališče Bosne in Hercegovine.

³⁶ *Karadžoz* je vrsta gledališča senc, v kateri so lutkovni junaki – *tasvirs* – narejeni iz kameljega ali volovega usnja v obliki ljudi ali reči. Vodilni umetnik, *hayali*, po navadi sam vodi predstavo, in sicer tako da z lutkami, ki so pritrjene na palice, upravlja pred svetlobo, s čimer junaki svojo senco mečejo na bombažno platno. Predstave so se večinoma vrtele okoli dveh nasprotnih si junakov – *Karadžoza* in *Hadživata* – pri čemer prvi simbolizira nepismenega ljudskega človeka, medtem ko je *Hadživat* intelektualec. *Karadžozova* duhovita naivnost vedno premaga *Hadživatovo* učenost.

³⁷ Prva predstava je bila Grillparzerjeva tragedija *Medeja*, ki jo je uprizorila skupina iz Hrvaškega narodnega gledališča v Zagrebu (Kreševljaković 1969; Besarović 1974).

5.7.2 Kultura oblačenja

Kot sem namignila že v enem od prejšnjih poglavij, se je v Sarajevu že na prehodu z 18. na 19. stoletje začel pojavljati zanimiv preplet dveh civilizacijskih slogov, *a la turca* in *a la franga*, ki pa je močno prišel do izraza v načinih oblačenja in je pogosto predstavljal navdih v Sarajevu delujočih likovnih umetnikov. Omenjeni preplet slogov je s prihodom avstro-ogrške oblasti prišel še bolj do izraza. Kot ugotavlja umetnostna zgodovinarica Aida Abadžić Hodžić, se je ta pojav tolmačil na različne načine, kar odkriva zapleteno socio-ekonomsko, politično in kulturno ozadje. Interpretacije tega pojava se tako raztezajo od orientalizirajočih videnj Bosne in Hercegovine do poskusov bolj obsežnega razumevanja avtohtonih vrednot lokalnega prebivalstva. S poskusom razumevanja lokalnega prebivalstva smo se že srečali v poglavju o arhitekturi. Kot navaja Abadžić Hodžić v nadaljevanju svojega eseja o reprezentacijah slogov oblačenja v časopisu *Nada*, nekateri od najstarejših pisnih virov iz dubrovniškega arhiva pričajo o ženskih oblekah *ad modum bosnensem* in o pasovih *centura larga bosignana*, ki naj bi predstavljali dele bosanske narodne noše. V 16. stoletju je o nošah pisal tudi slovenski potopisec Benedikt Kuprešič, ki je dejal, da so kristjani obeh vej v Bosni in Hercegovini oblečeni enako kakor Turki, le da za razliko od njih nimajo obritih glav (Kuprešič v Abadžić Hodžić 2011, 16). Še malo globlji vpogled v oblačila otomanskega obdobja pa razkriva predvsem to, da so razlike v slogih oblačenja vidne prej zaradi socialnega položaja, kakor pa zaradi verske pripadnosti. Četudi je res, da so posebej od 18. stoletja obstajala stroga pravila glede oblačenja različnih veroizpovedi, pa so še vedno bile bolj očitne razlike med oblačili revnih in premožnih. Tako so se imena za različne dele narodne noše vseh veroizpovedi še daleč v 19. stoletju povzemala iz turščine: *čakšire*³⁸, *fermen*, *džemadan*³⁹, *dimije*, *jemenija*⁴⁰, *kundure*⁴¹, *nanule*⁴² ... Moške in ženske noše so bile do 19. stoletja podobne predvsem turškim, pri čemer so razlike v barvah predstavljale različne veroizpovedi, razlike v materialih pa so po navadi posebljale materialno stanje njihovih lastnikov. Oblačila so se po barvah razlikovala tako, da so zelena, bela, rumena in rdeča bile večinoma muslimanske. Vijoličen, črn in moder suknjič s črnimi škornji je predstavljal večinoma kristjane, medtem ko je modra obutev lahko predstavljala kristjane ali jude. Slednjim je bilo prepovedano nositi rumeno obutev in rdeče hlače (Abadžić Hodžić 2011).

³⁸ *Čakšire* so nad kolena široke, proti gležnjem pa ozke hlače (op. a.).

³⁹ *Fermen* in *džemadan* označujeta vrste telovnika (op. a.).

⁴⁰ *Jemenija* je naglavna ruta, navadno pisanih barv (op. a.).

⁴¹ *Kundure* so čevlji težke in grobe izdelave (op. a.).

⁴² *Nanule* so coklam podobni, leseni natikači (op. a.).

Bolj sistematičen interes za klasifikacijo in prezentacijo bosanske narodne noše se je začel s pojavom etnološkega oddelka Narodnega muzeja leta 1888, ko je muzej odkupil zbirko narodnih noš, tri leta kasneje pa je bila odprta *Velika razstava narodnih noš* na Dunaju. Prva stalna razstava Etnografskega oddelka je bila postavljena leta 1913, prikazovala pa je originalne bosanske sobe z lutkami v narodnih nošah. Osnovni tipi narodnih noš so sicer klasificirani v knjigi, ki jo je leta 1963 izdala Zorica Čulić, ki narodne noše deli na vaške in mestne. Vaške noše so bile tudi v večini kasnejših raziskav razdeljene glede na geografsko-podnebno lego⁴³. Mestna noša, predvsem ženska, je do polovice 19. stoletja ohranila otomanske vplive, ne le zaradi materiala, temveč tudi zaradi krojev. Materiali so bili večinoma uvoženi z vzhoda, so se pa pojavljali tudi materiali z zahoda, predvsem iz Benetk. Tako so do druge polovice 19. stoletja ženske vseh nacionalnih/verskih pripadnosti nosile črne dimije iz satena ali atlasa⁴⁴, medtem ko so muslimanske ženske nosile tudi dimije svetlejših, pastelnih barv. Begovske ženske so nosile dimije iz dragocene svile, na katerih so bile vezenine iz zlata. Ženska noša je poleg dimij obsegala še srajco iz tankega bombažnega ali svilenega platna, z njo pa so se nosile hlače iz debelejšega platna s širokimi nogavicami, ki so bile nabrane pod kolena. Preko srajce so se nosili fermeni – telovniki – nad pasom, ki so bili odprti na prsnem predelu, ter ječermice – zaprti telovniki – iz svile ali žameta, ki so bile okrašene z zlatimi trakovi ali vezeninami. Poročene ženske so preko srajce nosile anterijo – vrsto dolge srajce iz žameta ali svile, ki je s sprednje strani razprta in ima dolge zarezane rokave. Zgodnji del noše se je od spodnjega ločil s tekstilnim ali kovinskim pasom s paftami – filigranskimi ploščicami – in z granulacijo. Na glavi so dekleta nosila majhne fese s cvetjem. Poročene ženske so nosile kalkan-kape – plitve kape, okrašene z nakitom z okroglim zlatim ali srebrnim dnom na temenski strani in obkrožene z resami iz črne svile. Pravoslavna dekleta so spletala kite in jih ovile okoli glave, okoli kapice pa je bil na vrstico pričvrščen prstan, ki se je nahajal na sprednji – čelni strani. Judovska dekleta so nosila kapice – tokado, ki so bile okrogle oblike brez ovitega platna in ki so bile okrašene z zlatniki ali turškimi kovanci (prav tam).

Muslimanke so v javnosti obvezno nosile *zar* ali *feredžo*, ki je segala preko celega telesa, tako da je pokrivala glavo, ramena in oprsje. Feredža je bila v glavnem črne ali modre barve, begovske ženske pa so nosile tudi temno zelene. K feredži so spadala še tri naglavna pokrivala⁴⁵ iz tankega platna, od katerih je eno pokrivalo čelo, drugo usta, medtem ko je tretje

⁴³ Noše se delijo na srednjobosansko, dinarsko in posavsko narodno nošo (Abadžić Hodžić 2011).

⁴⁴ Atlas je vrsta svilene tkanine (op. a.).

⁴⁵ Čember je pokrival čelo, jašmak je pokrival usta in dušeme celo glavo (prav tam, 21).

pokrivalo celo glavo in z vseh strani padalo do polovice hrbta, okoli oči pa je bila odprtina. Begovske ženske so nosile tudi pečo – kos črnega platna z odprtinicam za oči. Ženske so svoje dlani pokrivalo s tankimi rokavicami. Ob koncu 19. stoletja so zari začeli prevladovati nad feredžami⁴⁶ (prav tam).

Moški so nosili čakšire, anterijo in gunj, okoli pasu pa so starejši in uglednejši gospodje večinoma nosili bensilah⁴⁷. Na glavi so sprva nosili kape iz polsta, ki so bile ovite s šalom, od sredine 19. stoletja pa je vse bolj prevladoval fes. Slednjega so nosili pripadniki vseh narodnosti in ver, razlikovali so se le v barvah in podrobnostih (prav tam).

Na prehodu v 20. stoletje so dimije počasi zamenjala dolga krila in bluže po dunajski modi, moški pa so vse bolj prevzemali *a la franga* modo. Tako je lahko mimoidoči v enem mahu na sarajevskih ulicah videl zare, fese, dimije, klobuke, dolga krila, sakoje in kravate (prav tam).

Polemike o *zaru* in *feredži*, ki dandanes vsake toliko razburkajo svetovno javnost, so v Bosno prišle skupaj z avstro-ogrskimi oblastmi, saj se je že tedaj problematiziralo nizko vključenost muslimanskih žensk v javno socialno življenje. Kljub temu, da so se v habsburški Bosni ta vprašanja že odpirala, pa avstro-ogrška oblast na tem področju ni dosegla zavidanja vrednih rezultatov (prav tam). Seveda na tem mestu ne gre kriviti le uprave same, temveč se je potrebno zavedati, da tako močno ukoreninjene družbene norme, kot je položaj muslimanskih žensk, potrebujejo za spremembe veliko časa. Kot smo videli namreč tudi sama družba ni vedno odobravajoče razpoložena za spremembe novih oblasti, kar dokazuje nizka stopnja zanimanja za izobrazbo ženskega muslimanskega dela prebivalcev. Odgovor na vprašanje, ali je šlo pri tem dejansko za patriarhalno neenakost ali so tudi ženske bile v veliki meri zadovoljne s svojim položajem, lahko do neke mere razberemo iz kritike avstro-ogrške arhitekture, zagotovo pa je problem vreden dodatne in temeljite analize, ki bi situacijo obravnavala z več zornih kotov.

⁴⁶ Zar ni bil vkrojen v obleke, temveč je šlo za ogrinjalo iz enega kosa, ki je bilo nabrano na spodnjem delu, zgodnji, odprti del, pa se je ovil okoli glave in ramen – z odprtim obraznim delom (prav tam, 22).

⁴⁷ Bensilah je širok usnjen pas (op. a.).

6 OD ANEKSIJE DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Hamdija Kreševljaković navaja, da v politični zgodovini Bosne in Hercegovine pod avstro-ogrsko upravo v *državnopravnem* smislu ločimo dve obdobji, in sicer *okupacijsko* in *aneksijsko*, v *upravnem* pogledu pa habsburško upravo v Bosni in Hercegovini delimo na obdobje *vojne uprave* ter na obdobje *civilne uprave* (Kreševljaković 1969, 81). V tem delu je bilo do sedaj več pozornosti namenjeno okupacijskemu kot pa aneksijskemu obdobju v Sarajevu, saj je to čas, ko je avstro-ogrška uprava dosegla največje in najbolj reprezentativne dosežke glede prestrukturiranja mesta in prebivalstva v političnem, kulturno-umetniškem, ekonomskem in splošnem družbenem smislu. To poglavje pa se bo na kratko ozrlo v leta od aneksije do sarajevskega atentata, ki je Evropo »povedel« v prvo svetovno vojno.

6.1 Aneksija

Že ob okupaciji Bosne in Hercegovine so si avstro-ogrške oblasti prizadevale ustvariti okoliščine, ki bi jim omogočile aneksijo Bosne in Hercegovine in leta 1908 so se končno ustvarili ugodni pogoji za uresničitev tega cilja. Mladoturška revolucija je namreč tega leta omajala temelje Otomanskega cesarstva in Mladoturki so po prihodu na oblast zopet uvedli dolgo suspendirano otomansko ustavo iz leta 1876, kar je seveda v Bosni odprlo apetit po lastni ustavi. Tako je Avstro-Ogrska oktobra 1908 enostransko razglasila pripojitev Bosne in Hercegovine, kar sicer ni bilo všeč Kraljevini Srbiji in Otomanom, vendar je bil sporazum že dosežen, februarja 1909 pa so se avstro-ogrške oblasti dokončno dogovorile z otomanskimi, da monarhija od njih odkupi Bosno in Hercegovino za 54 milijonov avstro-ogrskih kron. Cesar je svoje dejanje argumentiral z razlogom, da je bila aneksija nujno potrebna za ustavnost Bosne in Hercegovine, ki pod sultanovo nominalno suverenostjo ni bila mogoča. Oblasti so upale, da bodo prebivalci Bosne in Hercegovine odobraval aneksijo in da bodo cesarju in kralju hvaležni, ker je ustvarjanje ustave končno mogoče in v kolikor bi dejansko uspeli pridobiti na svojo stran muslimanske in srbske politične veljake, bi habsburške oblasti morda celo uspele prepričati preostanek Evrope v upravičenost tega enostranskega dejanja. Vendar pa so namesto tega Srbi in muslimani glasno nasprotovali aneksiji, dokler je vse evropske velesile le niso priznale. Nekateri Sarajevčani so sicer sprva aneksijo še pozdravili s proslavo, saj so jo videli kot ustvarjanje nove države. Tako so v naslednjih tednih delegacije vladnih lojalistov množično odhajale na Dunaj cesarju in kralju izraziti hvaležnost, nekatere od njih pa so se odpravile tudi do prestolonaslednika nadvojvode Franza Ferdinanda, ki je

veljal za najbolj zaslužnega za pripojitev Slovanov Habsburški monarhiji. Po drugi strani pa je večji del Sarajevčanov, z upravami srbskih⁴⁸ in muslimanskih⁴⁹ strank na čelu, glasno nasprotoval aneksiji. Že ko so uprave teh strank izvedele za možnost aneksije, so sprejeli resolucijo, v kateri so ostro napadli habsburško negiranje sultanove suverenosti, s čimer so apelirali na podpisnice Berlinskega sporazuma, naj aneksijo razveljavijo. Tudi v naslednjih mesecih se niso želeli odzvati na vabila za sodelovanje pri pisanju ustave, saj niso želeli, da se njihova soudeležba razume kakor odobravanje aneksije (Kreševljaković 1969; Donia 2006).

V preostanku Evrope pa se je v tistem času odvijala šestmesečna diplomatska drama; vodilne osebnosti v Srbiji so se na aneksijo odzvale z gnevom in strahom in so zato mobilizirale svoje vojaške rezerve ter za podporo zaprosile prijateljsko Rusijo. Slednja se na klic na pomoč ni odzvala, tako da je srbska vlada sprejela skupno demaršo britanskega, francoskega, ruskega in italijanskega zunanjega ministra. Nemčija, katero je močno vznemirilo dejstvo, da ni bila udeležena v sprejemanju odločitev glede aneksije, pa je podprla Avstro-Ogrsko in pritisnila na trmaste Britance, Francoze, Ruse in Otomane, naj priznajo habsburško dejanje. Po šestih mesecih je strah pred izbruhom vojne le premagal neodobravanje avstro-ogrškega kršenja Berlinskega miru. Habsburška pripojitev Bosne in Hercegovine se je tako zgodila brez enega samega izstreljenega naboja, vendar pa je to vse Srbe v Bosni in Hercegovini in Kraljevini Srbiji močno vznemirilo, kar je izzvalo ogorčenje in popolno neodobravanje habsburških oblasti. Vsi protesti srbskih aktivistov so bili že leta 1909 bolj ali manj utišani, medtem ko so se muslimanski nasprotniki aneksije upirali dlje časa. Četudi je kapitulacija Otomanskega cesarstva februarja 1909 muslimanskim Bosancem odvzela edinega tujega zaveznika, so se muslimanski vodje vseeno podali v otomansko prestolnico, kjer so prosili za podporo, vendar pa so dobili le predavanje o pomembnosti vzdrževanja miru v tej regiji. Tako so tudi vodje muslimanske stranke leta 1910 cesarju in kralju izrekli zvestobo ter sprejeli in priznali nove okoliščine avstro-ogrške suverenosti (Donia 2006).

Kot smo lahko videli že v poglavju o konfesionalni politiki Avstro-Ogrske, so muslimani dobili versko in prosvetno avtonomijo spomladi 1909. Poleg tega je ustava določala tudi vzpostavitev centralnega predstavniškega organa za Bosno in Hercegovino, bosanskega zbora, vendar so bila pooblastila tega organa še vedno zelo omejena. Zastopniki so bili voljeni na podlagi omejene volilne pravice, volilne enote pa so bile razdeljene glede na vero, medtem ko so sestavo zbora določale etnonacionalne kvote. Nova ustava je tako političnim strankam omogočala zakonito delo, ki je bilo podrejeno »le« vse bolj neučinkovitim vladnim

⁴⁸ Najglasnejša srbska stranka je bila Srpska narodna organizacija (Donia 2006, 132).

⁴⁹ Najglasnejša muslimanska stranka je bila Muslimanska narodna organizacija (prav tam).

omejitvam, dejansko pa je ohranila prevlado tradicionalnih elit v bosanskem zboru in močno zmanjšala možnost agrarne reforme, po kateri bi zemlja pripadla kmetom, ki jo obdelujejo. Ustavnost Bosne in Hercegovine je tako le še poglobila jez med tradicionalnimi elitami in novimi skupinami nezadovoljnih intelektualcev, ki so se razvijale v habsburških izobraževalnih ustanovah. Sarajevo je tako poleg tega, da je postalo središče političnih in kulturnih dejavnosti, vse bolj postajalo tudi središče sporov med starejšimi in mlajšimi generacijami ter center boja med Bosanci in habsburškim režimom. Vodilni politiki iz vseh večjih strank so bili izbrani v bosanski zbor⁵⁰, svečani začetek zasedanja pa je pokvaril poskus atentata na bosanskega poglavarja Marjana Varešanina, kar označuje tudi začetek študentskega nasilja do visokih uradnikov monarhije (prav tam). Tako smo kljub temu, da je Islamska verska skupnost končno dobila svoj statut, še naprej priče strogemu nadzoru oblasti, ko gre za muslimanski del prebivalstva, kar zopet potrjuje hipotezo, da je bila omenjena verska skupnost ustanovljena z namenom lažjega nadzorovanja tega dela prebivalstva. Vse pomembne odločitve muslimanov je namreč še naprej močno nadzorovala habsburška oblast, v kolikor pa bi kdor koli želel početi kar koli izven islamske verske skupnosti, bi ga dočakala stroga kazen, saj bi kršil avstro-ogrsko zakonodajo. Tako lahko dokončno potrdimo, da je Avstro-Ogrska z ustanovitvijo islamske verske skupnosti popolnoma ohromila muslimane pri sprejemanju kakršnih koli pomembnih odločitev, saj so te vedno morale biti v skladu s habsburško politiko.

Obdobje strankarske politike je s sabo prineslo tudi spore v sarajevskem mestnem svetu, saj je naraščajoči nacionalizem odzvanjal v sobanah mestne hiše. Mestni svet je tako med drugim leta 1910 zavrnil predlog Esada Kulovića, po katerem bi imeli tudi avstrijski in madžarski državljani volilno pravico na občinskih volitvah, zaradi česar je odstopil s svojega mesta in se postavil v koalicijo s hrvaško katoliško zadrugo nadškofov, katero je vodil Josip Štadler. Njegov nasprotnik, Mustaj-beg Halilbašić pa se je združil s Srbsko narodno organizacijo in Hrvaško narodno skupnostjo. Kulović je sicer zmagal na volitvah, vendar na svojo funkcijo ni želel stopiti, ker ni uspel pridobiti odobritve oblasti, da lahko na mestne funkcije postavi ljudi po svoji izbiri. Kulović je kljub temu ostal član mestnega sveta do leta 1914, ko ga je zamenjal muslimanski pravnik Mehmed Spaho⁵¹. Slednji je postal »opozicija, sestavljena iz ene osebe« (Donia 2006, 135) in je tako izpodbijal skoraj vsako odločitev, ki jo je mestni svet želel sprejeti. Zastopal je interese zgornjih mahal – mestnih četrti na obrobju mesta, v višinah

⁵⁰ Med njimi je bil tudi arhitekt Josip Vancaš (prav tam).

⁵¹ Mehmed Spaho je po prvi svetovni vojni prerasel v nespornega političnega vodjo bosanskih muslimanov (Donia 2006, 135).

– saj je menil, da so zapostavljene in da se mesto razvija na njihov račun. Prav tako je nasprotoval uvedbi novih davkov in ostro napadel predlog, da se vzame večje posojilo za pokritje stroškov vladnega dela. Med drugim je nasprotoval tudi odprtju osme lekarne v mestu, dokler ne dobi zagotovila, da bo deveto vodil musliman, poleg tega pa je zahteval pojasnilo, zakaj se ne da zgraditi novih kasarn, ne pa da so vojaki nameščeni v sarajevskih šolah. Spaho je tako kritiziral mestno vodstvo v imenu muslimanskih prebivalcev, medtem ko so strankarski vodje glasno promovirali interese svojih etnonacionalnih skupin. Kot navaja Donia, je bila njegova kritika izrazito sekularna in praktična in četudi je pogosto predstavljal osamljeni glas opozicije med pristaši vlade, je uspel prebiti led v artikuliranju muslimanskih interesov brez zatekanja k šeriatskim načelom (prav tam, 133–136).

Leta 1913 so se v bosanskem zboru zaostri tudi spori glede uradnega jezika v nekaterih inštitucijah, najbolj pa je prebivalce motil uradni jezik, ki se je uporabljal na železnici. Do tedaj je bil namreč na železnici uradni jezik izključno nemški, v notranji upravi pa večinoma nemški. V tem pogledu so se strinjali vsi bosanski člani zbora, ne glede na njihovo politično in etnonacionalno pripadnost, in zahtevali uvedbo srbohrvaščine kot uradnega jezika na železnicah (Kreševljaković 1969, 85–86).

Bosansko-hercegovska ustava je resda bila precej konservativna, vendar je vseeno predstavljala zelo pomemben korak k napredku, saj so si narodni poslanci v zboru prizadevali izboljšati položaj Bosne in Hercegovine v ekonomskem in kulturnem pogledu (Kreševljaković 1969, 87). Predvsem prizadevanja Mehmeda Spahe pa zopet pričajo o tem, da so oblasti le navidezno delale v dobro širših množic, ampak so, ravno nasprotno, ohranjale *status quo* v družbenih odnosih in skrbele le za napredek na področjih, ki so bila vidna zunanjemu opazovalcu ter na področjih, ki so skrbela za dobro vladnih uslužbencev in sarajevskih elit.

6.2 Sarajevska mladinska gibanja

Podobno kot v drugih kolonialnih družbah se je tudi sarajevsko mladinsko gibanje leta 1910 začelo dobro razvijati v šolah, ki jih je zgradil kolonizator z namenom razvijanja sekularnega izobraževanja, tako da se je ravno tista družbena skupina, ki jo je vlada »ustvarila«, spremenila v največjega upornika zoper oblasti. Mladi intelektualci, ki so bili zelo nagnjeni političnemu aktivizmu, so tako objavljali članke in brošure, veliko brali in med seboj debatirali o politiki. Mnogi so bili strastni družbeni kritiki, navdahnjeni z ideološkimi strujanja romantičnega nacionalizma, rasizma, anarhizma, komunizma, socializma in nihilizma, v

njihovem svetu pa je teorija nujno zahtevala tudi prakso. Mnogi mladi intelektualci so občudovali Bogdana Žerajića, ki je leta 1910 izvršil poskus atentata na bosanskega poglavarja, in so redno hodili na njegov grob na pravoslavnem pokopališču v Sarajevu. Med njimi je bil tudi Gavrilo Princip. Po atentatu so bosanska mladinska gibanja postala znana pod imenom *Mlada Bosna*, vendar se je nujno potrebno zavedati, da to ime ni najbolj ustrezno. Organizacija, ki bi se imenovala *Mlada Bosna*, namreč ni obstajala in tudi sodobniki so le redko uporabljali ta naziv. Predvojna mladinska gibanja so bila raznolika, amorfna in prehodna, njihovi udeleženci pa niso imeli ene skupne ideologije in enega stališča o ustrezni strategiji ali taktiki. Medtem ko so se nekatere organizacije registrirale pri oblasteh in so bile zaradi tega podvržene vladnemu nadzoru, so mnoge delovale v tajnosti. Slednje so za raziskovanje zelo problematične, saj je material, ki je na voljo, zelo nepopoln, poleg tega pa pogosto tudi nezanesljiv in, kot je dejal revolucionarni aktivist Veselin Masleša leta kasneje, »so mnogi raziskovalci več pozornosti posvečali lastnemu stališču do določenih skupin mladinskih gibanj, kot pa samemu gibanju in skupinam« (Masleša v Donia 2006, 137). Kljub odsotnosti ideološke kohezije je večina gibanj zagovarjala neko obliko jugoslovanstva – idejo, da se morajo Srbi, Hrvati in Slovenci združiti in ustanoviti svojo južnoslovansko državo. Tovrstna ideologija je bila v avstro-ogrskih očeh seveda revolucionarno inherentna, saj je pomenila zoženje imperialnih meja in konec habsburških političnih aranžmajev. Res je, da so se vsa mladinska združenja navduševala nad jugoslovanstvom, vendar pa to še zdaleč ne pomeni, da so vsa to idejo tudi enako razumela. Medtem ko so hrvaški študentje, ki so delovali pod okriljem študentskih skupin v Zagrebu, ustanavljali društva, ki so Hrvaško postavljala v center bodoče jugoslovanske države, so se tovrstna srbska društva strinjala s trditvijo, da bi morala biti nova jugoslovanska država podaljšanje Kraljevine Srbije. Na tem mestu se postavlja vprašanje, kaj se je dogajalo z uporniškimi mladimi muslimani in odgovor nanj se glasi, da posebna muslimanska mladinska združenja najverjetneje niso obstajala, da pa je tako v hrvaških kot tudi v srbskih bilo nekaj muslimanov, kar dokazuje dejstvo, da je bil tudi eden izmed atentatorjev na prestolonaslednika musliman. Srbske in hrvaške organizacije so po vzoru na politične vodje nad muslimani izvajali določen pritisk glede opredeljevanja za eno ali drugo stran, vendar pri svojem početju niso bili najbolj uspešni. Kljub temu pa velja, da so se tisti muslimani, ki so se odločili za katero od opredelitev, tudi najbolj goreče borili za interese ene ali druge nacionalne zadeve (prav tam).

Skupina sarajevskih atentatorjev je stala na obrobju teh dijaško-študentskih organizacij; povezave med atentatorji so bile namreč osebne in improvizirane. Četudi so vpijali ideološka

načela teh gibanj in sodelovali v raznih političnih demonstracijah, pa ni bil nihče od njih vodja katere od sarajevskih mladinskih organizacij (prav tam).

6.3 Atentat in posledice

Dne 6. aprila je Josip Vancaš kot sarajevski podžupan dobil zadolžitev, da mestni svet obvesti o tem, da bo na Vidov dan, 28. junija mesto obiskal nadvojvoda in prestolonaslednik Franz Ferdinand. Dejstvo, da so oblasti ravno ta dan določile za prestolonaslednikov obisk, je bilo pogosto pripisano škodoželjni nameri oblasti, s čimer bi provocirala srbske prebivalce, vendar pa se večina znanstvenikov danes strinja, da je bil ta dan izbran iz praktičnih in ne toliko iz simboličnih razlogov. Vendar pa je bil obisk zagotovo integralni del cesarske strategije, da na tem področju okrepi svojo moč po srbski zmagi v drugi balkanski vojni. Tako je bila prestolonaslednikova naloga ta, da v mestu preveri vojaške manevre, s katerimi habsburška oblast brani hipotetično srbsko ofenzivo na Sarajevo z jugozahoda. Nadvojvoda je s svojo ženo v Sarajevo prispel 26. junija, dva dni kasneje pa bi ju moralo dočakati tradicionalno častno streljanje iz štiriindvajsetih topov, ki so bili postavljeni na okoliških hribih. Po tem, ko sta prestolonaslednika dočakala general in poglavar deželne vlade Potiorek in sarajevski župan Fehim Čurić, je nadvojvoda preveril delo Filipovićeve vojne kasarne na zahodnem delu mesta, kjer je s soprogo vstopil v odprt avtomobil in se v Potiorekovi družbi odpeljal proti mestu po obali reke Miljacke. Konvoj se je sprva hitro premikal, nato pa se je ustavil pred novo zgradbo pošte. Nadvojvoda je tam stopil iz avtomobila, občudoval Vancaševo stvaritev v secesijskem slogu in se rokoval s šefom poštnega urada, nato pa vstopil nazaj v avtomobil. Konvoj je svojo pot nadaljeval počasneje proti Mestni hiši, da bi prestolonaslednik lahko užival v pogledih na avstro-ogrške stvaritve v mestu, ko je pri mostu Čumurija nekdo iz množice, ki se je nabrala ob poti, vrgel dve bombi. Prva je zgrešila vozilo, druga pa se je od avtomobila, v katerem je bil Franz Ferdinand, odbila in ranila dva potnika v naslednjem vozilu. Policija je takoj stekla za storilcem, Nedjeljkom Čabrinovićem, ki pa se je vrgel z mostu v tedaj plitvo reko in poškodovan obležal na dnu, kjer so ga takoj aretirali. Avto, v katerem je sedel nadvojvoda, je pohitel proti Mestni hiši, kjer se je sestal z županom in podžupanom, general Potiorek pa mu je svetoval, da naj se na pot nazaj poda po isti strani, ob reki, in ne po vzporedni ožji ulici, vendar pa ta ukaz nikdar ni prispel do prestolonaslednikovega voznika. Tako je kolona, ko je prispela do Latinskega mostu, zavila v desno, voznik prvega vozila pa se je v tej ulici tudi ustavil, saj je dobil opozorilo, da vozi po napačni poti. Avtomobil se je ustavil ravno pred Gavrilom Principom, ki je dvakrat ustrelil in

umoril tako prestolonaslednika, kot tudi njegovo ženo, Sofijo (Kreševljaković 1969; Donia 2006).

Atentat je Sarajevčane močno razdelil vzdolž etnonacionalnih linij. Medtem ko večina srbskih nacionalistov ni bila pozitivno opredeljena do Franza Ferdinanda, so ga Hrvati in muslimani večinoma videli kot upanje za združitev južnoslovanskih narodov, četudi še vedno v okviru monarhije. Zato je atentat v naslednjih dveh dneh podžgal Sarajevčane k nasilnim dejanjem proti srbskim prebivalcem. Pot od atentata do izbruha prve svetovne vojne pa je bila precej dolga in ovinkasta. Kruti ultimatus⁵², ki ga je Avstro-Ogrska postavila Srbiji 23. julija, je še dodatno podžgal Hrvate in muslimane, ki so se navduševali nad vojnim stališčem monarhije do Srbije. Slednja ni bila prepričana, kako naj se odzove na zahteve avstro-ogrškega ultimata, časa za odločanje pa ni bilo dovolj. Kraljevina Srbija je avstrijske zahteve videla kot sramotne, zato se je najprej po nasvet obrnila na Rusijo. Slednja je sprva zavrnila pomoč, saj ni bila pripravljena stopiti v vojno z Avstro-Ogrsko in Nemčijo, bila pa je tudi prepričana, da si dvojna monarhija ne upa tvegati vojne s Srbijo in posledično z Rusijo. Zato je Srbiji priporočila, da naj izpolni zahteve ultimata, ob čemer pa se je obvezala, da bo varovala suverenost Kraljevine Srbije, ki je v nadaljnjih dveh dneh odgovorila, da bo izpolnila vse točke ultimata, razen tiste, ki narekuje, da mora Srbija začeti sodno preiskavo proti udeležencem v atentatu v sodelovanju z organi, ki jih bo določila Avstro-Ogrska, saj naj to ne bi bilo v skladu s srbsko ustavo. Ker niso bile izpolnjene vse zahteve, je Avstro-Ogrska Srbiji 28. julija 1914 napovedala vojno.

Po atentatu pa je izbruhnil tudi velik interni spor med deželno vlado in skupnim finančnim ministrom na Dunaju, čigar uradniki so trdili, da jim ni bilo nikdar rečeno za mladinske radikaliste v Sarajevu. Kot ugotavlja Donia, je res, da so bila vladna poročila iregularna in nepopolna, poleg tega pa so se v Sarajevu po Kállayevi smrti stvari močno spremenile. S tem, ko so oblasti legalizirale politične stranke, dovolile volitve z omejeno volilno pravico,

⁵² Politično in vojaško vodstvo Avstro-Ogrske skupaj z nemško podporo je po atentatu Srbiji izročila ultimatus, po katerem naj bi Srbija prepovedala vsako publikacijo, ki je sovražno in prezirajoče nastrojena do monarhije in s svojo splošno tendenco nasprotuje njeni glavni teritorialni integriteti. V drugi točki bi morala razpustiti nacionalistično organizacijo *Narodno odbrano* in vse ostale nacionalistične anti-habsburške skupine. Prav tako je Avstro-Ogrska od Srbije zahtevala, da naj slednja iz javnega življenja umakne vse, kar bi lahko spodbujalo negativno propagando zoper Avstro-Ogrsko, kot tudi, da naj iz svoje uprave odstrani vse oficirje in uradnike, ki so kadar koli izvajali propagando proti Habsburški monarhiji in njihova imena sporoči cesarski vladi. Srbija bi morala tudi sprejeti sodelovanje organov cesarske in kraljevske vlade pri dušenju subverzivnega gibanja, ki je bilo naperjeno proti teritorialni integriteti dvojne monarhije in preprečiti ilegalne prenose orožja iz Srbije v Bosno in Hercegovino. Prav tako bi morala Srbija v sodelovanju z organi, ki bi jih imenovala Avstro-Ogrska, začeti sodno preiskavo proti udeležencem atentata na srbskih tleh in aretirati vse osebe, ki naj bi bile vpletene v zaroto. Cesarska in kraljevska vlada bi morala od Srbije dobiti pojasnila o sovražnih stališčih, ki so jih srbski visoki uradniki dajali v intervjujih po atentatu. Nazadnje pa bi morala obvestiti avstro-ogrsko vlado o tem, kako je izvedla vse navedene ukrepe (Bosnia Facts).

podpirale oblikovanje študentskih društev, ki so imela vladno dovoljenje in s tem ko so odobravale tiskanje besedil s sporno vsebino, je namreč nadzor oblasti v primerjavi s Kállayevom močno popustil (Donia 2006). Avstro-ogrski in nemški uradniki so atentat opisovali kot kriminalno zaroto iz Beograda, medtem ko so ga v Srbiji označevali za herojski čin nacionalne osvoboditve izpod habsburških kolonialnih vajeti. Marksistični opazovalci so stopili na stran nacionalne osvoboditve, jugoslovanski komunisti pa so se pridružili srbskim nacionalistom pri povečevanju mladih atentatorjev kot zgodovinske avantgarde (Donia 2006).

6.4 Sarajevo v prvi svetovni vojni

Po tem, ko je Avstro-Ogrska Srbiji napovedala vojno in po nadaljnjih zapletih v Evropi, so v Sarajevu zamrle vse javne dejavnosti. V roku dveh mesecev po atentatu so prenehali izhajati tudi vsi politični časopisi, razen tistih, ki jih je vodila dinastija Habsburg, v večino društev pa je bil uveden komisariat. Zelo hitro so začele zamirati obrtniške in trgovske dejavnosti, saj so bili mnogi obrtniki vpoklicani na fronte, komisija pa je ves čas novačila ljudi, ki so sposobni za vojno službo (Kreševljaković 1969). Nekateri Sarajevčani so se tudi sami prijavili, bodisi na stran monarhije bodisi Srbije, kar je terjalo visoko ceno, saj se mnogi niso nikoli vrnil domov. Četudi frontne linije nikoli niso dosegle Sarajeva, je torej vojna vplivala na vse njegove prebivalce. Vlada je preganjala tiste intelektualce, za katere je menila, da bi lahko med bosanskimi Srbi širili nacionalistične ideje, njeno obnašanje pa je prispevalo k okrepljenemu anti-habsburškemu stališču Sarajevčanov, ki je ostalo prisotno še dolga leta po vojni. Že prve dni po atentatu so oblasti prepovedale izhajanje časopisa *Zvono*, ki je veljal za prosrbsko orientirano glasilo socialnih demokratov, v prvih dneh vojne pa so prepovedale tudi vsa srbska kulturna društva, pri čemer je bilo njihovo imetje predano vladnemu izvršilcu. Oblasti so prepovedale tudi delovanje tedaj prosrbsko orientiranega muslimanskega društva *Gajret* (Donia 2006).

Decembra 1914 je bil s svojega položaja deželnega poglavarja odstavljen Oskar Potiorek, saj so njegove čete v Srbiji doživele poraz, sam pa je počasi blaznel. Njegovo funkcijo je tako prevzel še zadnji deželni poglavar avstro-ogrške Bosne, Stjepan baron Sarkotić (Kreševljaković 1969), ki pa je že februarja 1915 formalno razpustil bosanski zbor, ki se od atentata ni več sestajal (Donia 2006).

Kot navaja Robert Donia, so si oblasti tudi med vojno prizadevale ohraniti habsburški kult, tako da so se še naprej praznovali državni prazniki, v vseh šolah pa se je dan začel s

habsburško nacionalno himno (prav tam). Vsak učitelj je moral glasno prebrati posebno molitev za otroke in za uspeh cesarskih čet na bojiščih. Oblasti so tudi uvedle obvezne kape za dijake, s čimer so lahko imele pod nadzorom sarajevsko mladino. Ker so se morale tudi ženske vse bolj pogosto odpraviti na delo izven domače hiše, pa je bil odprt otroški dom za najmlajše, kjer so lahko odložile svoje otroke, medtem ko so bile na delovnih mestih (Kreševljaković 1969; Donia 2006).

Spomladi leta 1915, ko se je vojni pridružila Italija, črnogorske čete pa so bile vse bližje mestu, so oblasti večino prebivalcev Sarajeva evakuirale v bosanske province. Jeseni so se prebivalci lahko vrnili v mesto, s čimer je slednje zopet oživel. V času evakuacije so sarajevski maturantje zrelostne izpite opravljali v Banja Luki. Veliko pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin so prebivalci občutili že na začetku leta 1915, tako da se je v mestu odprla javna kuhinja, uvedeni pa so bili tudi kuponi za kruh. Istega leta je se je odprla tudi livarna, ki je sprejemala in topila kovinske predmete in izdelovala vojaške predmete, zaradi česar je s sarajevskih tal ponovno izginilo ogromno umetnin. Prav tako so bili z nekaterih cerkev s tem namenom odstranjeni zvonovi, medtem ko je bil s kupol džamij odstranjen svinec⁵³.

Neposredno pred koncem vojne je Sarajevo obiskal madžarski polkovnik Tisza, ki je želel preveriti, kako delujejo politične stranke v Bosni in Hercegovini, pri čemer so mu vodje srbskih in hrvaških strank izročili Memorandum bosanskih Hrvatov in Srbov, s katerim so ostro nasprotovali Avstro-Ogrski in zahtevali neodvisno združitev južnoslovanskih narodov. Po njegovem odhodu iz mesta so se zadeve začele naglo odvijati, saj se je že v prvih oktobrskih dneh v Sarajevu razvedelo, da se je v Zagrebu sestal narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov in izdal pravilnik, v katerega je spadala tudi Bosna in Hercegovina s svojimi predstavniki. Devetindvajsetega oktobra je bila razglašena samostojna Država Slovencev Hrvatov in Srbov, že naslednji dan pa Avstro-Ogrske ni bilo več in prvega novembra je deželni poglavar Sarkotić oblast predal narodnemu svetu, sam pa se je iz mesta podal po isti poti, po kateri je pred štiridesetimi leti v mesto vkorakal general Josip baron Filipović. V mestu, kjer se je vojna začela in ki vojne nikdar ni videlo, so izčrpani prebivalci upali, da bodo ponovno zgradili svoja življenja v novi južnoslovanski državi (Kreševljaković 1969; Donia 2006).

⁵³ Zaradi tega je bila zrušena Skender-pašina džamija (Kreševljaković 1969).

7 CESARSKI IN SODOBNI ORIENTALIZEM

Za orientalizem in balkanizem, ki sem ju obravnavala v prvem sklopu tega dela, bi bilo vse prej kot pravilno trditi, da sta stvar preteklosti. Skozi zgodovino so se oblike, v katerih se manifestirata, morda nekoliko spremenile, vendar pa bi bilo zaletavo trditi, da danes živimo v svetu, kjer sta Zahod in Vzhod dojeta kakor enakopravna. Kot sem prav tako že omenila v prvem sklopu, tudi orientalizem ni stvar, ki se je sama po sebi razvila šele s kolonialnimi osvajanji, temveč ima, predvsem tedaj, ko je nestrpnost do islama v eni od vodilnih vlog, svoje korenine že vsaj v križarskih vojnah. Tako se bo to poglavje na kratko ozrlo na pojav islamofobije, bolj poglobljeno pa bo obravnavalo rezultate islamofobije kot enega izmed danes še kako aktualnih pojavov Zahoda v Bosni in Hercegovini. Za popolno razumevanje te trditve se je neizogibno dotakniti zadnje vojne v Bosni in Hercegovini in mednarodne vmešanosti vanjo, medtem ko bo zadnji del tega poglavja skušal skleniti vse do sedaj navedeno in ponazoriti, kako dejansko Zahod z namenom nadzorovanja in vladanja spretno vceplja svoje ideje med prebivalce Bosne in Hercegovine in si s tem zarisuje črte, ki bi ga znale privedi do popolne nadvlade na Balkanu.

7.1 Islamofobija

Nemški sociolog religije Günther Kehreri pravi, da med religijo in vojno pravzaprav ni nikakršnih nasprotij, oziroma da spopadi in vojne niso niti mogoči brez religije in njene legitimacije ter brez njenega poudarjanja sovražnosti do drugih religij (Markešić 2013). Vendar pa je v nasprotju s tem neizpodbitno dejstvo tudi to, da religije v svojem bistvu predstavljajo vsesplošno ljudsko dobro, da prinašajo smisel življenju, nudijo tolažbo za nepravico, kot tudi upanje za boljše življenje. Religije torej ne bi smele predstavljati jedra družbenega zla in vojn. Vendar pa religije (v tem primeru vse veje krščanstva in islam) v svoji želji, da vsem ljudem ponudijo večno odrešitev, svoje poslanstvo vidijo tudi v misionarstvu, pridobivanju vedno novih članov. Ker pa na svetu živi točno določeno in omejeno število ljudi, pridobivanje novih članov pogosto poteka na račun drugih veroizpovedi, tako da se je težko izogniti mnenju, da v tovrstnem tržnem religijskem tekmovanju lahko sploh obstaja iskreno medreligijsko spoštovanje. Tako tudi ne čudi dejstvo, da prakticiranje, kaj šele širjenje določene religije na ozemlju druge večinske religije, pogosto vodi v različne oblike verskih fobij.

O islamofobiji lahko govorimo z različnih zornih kotov (religijskega, političnega, ekonomskega, kulturnega ...), vendar se bom na tem mestu omejila na definicijo sociologa *Ivana Markešiča*, ki islamofobijo predstavlja kot: (1) strah od islama kot sodobnega političnega projekta, s katerim se želi v Evropi predstaviti islam v luči političnega islama, s katerim se za izpolnjevanje svojih ciljev uporablja podobe islamističnih skupin. V tem pogledu je islam kot religija viden kot veliki simbolni univerzum, iz katerega zahodnjaki črpajo moč za svoja politična delovanja; (2) Inducirano zahodnoevropsko imperialno ideologijo, ki po propadu socialistične Sovjetske zveze v islamu kot religiji vidi svojega novega nasprotnika, pri čemer svojo civilizacijo vidi kot močnejšo in pri čemer se drži svoje, »preko boga posredovane« naloge (podobno kot v kontekstu križarskih vojn), da razsvetli zaostali islamski svet. V tem pogledu je torej obvezno proti islamu kot religiji ravnati sovražno in zaničevalno; (3) Sovraštvo do islama in muslimanov v splošnem, kar pomeni tako aktivno politično držo, kot tudi vse ostale vrste preprečevanja in preganjanja muslimanov (prav tam). V tem pogledu si mnogi postavljajo vprašanje, če niso morda muslimani judje 21. stoletja.

Evropa je v svojem idealnem smislu (brez azijskega dela Rusije in brez Turčije) skupnost sekularnih in krščanskih držav treh veroizpovedi, in sicer: katoliške, pravoslavne in protestantske. Muslimani v Evropski uniji pogosto niso videni kot pripadniki evropske religije, prav tako pa je tudi sam islam pogosto viden neenakovredno z omenjenimi vejami krščanstva. Kljub temu, da je islam abrahamska religija (četudi najmlajša) in kljub temu, da ima svojo evropsko tradicijo (kar potrjuje primer Bosne in Hercegovine), so še vedno mnogi Evropejci mnenja, da vsi evropski muslimani prakticirajo eno, nespremenljivo in Evropi tujo vero islam, v katero so njeni verniki ujeti kakor v kletko, iz katere ni izhoda in ki je istočasno ideologija, na kateri se gradita država in družba, pogosto pa so muslimani videni tudi kot neobzirni napadalci že doseženih sekularnih evropskih vrednot: svobode mišljenja, govora in umetniškega izražanja. Poleg tega iz dneva v dan narašča število Evropejcev, ki meni, da je vsak musliman tudi terorist. O tem, da mnogi Evropejci islama ne doživljajo kot evropsko religijo, priča tudi njihov odnos do muslimanov, saj se pogosto, ko je govora o muslimanih v Evropi, misli na priseljence iz Maroka v Španiji, na Pakistance in indijske muslimane v Londonu, na Alžirce v Franciji, na Nemce, Nizozemce, Avstrijce in Švicarje, katerih muslimanski starši ali stari starši so prišli iz Turčije na začasno delo in so tu ostali ter ne nazadnje tudi na azilante iz islamskega sveta v Evropi nasploh. To pomeni, da t. i. evropski muslimani niso pravi Evropejci, temveč da so hibridni Evropejci, kar pomeni, da nimajo enakih kulturnih korenin, političnih motivov in ne nazadnje enakih ekonomskih pogojev kot

tisti pravi Evropejci. Kot smo do sedaj že videli, so Evropejci vse do sredine 20. stoletja osvajali svet, procesi globalizacije, katere so udeleženi s širjenjem na tuje teritorije, pa so se jim vrnilo kakor bumerang; in sicer z migranti, s tistimi, ki v Evropo prihajajo v 60. letih 20. stoletja, v času, ko napredujoče zahodnoevropsko gospodarstvo pokaže potrebo po pretežno nekvalificirani delovni sili. Vsaka država svoje probleme zaposlovanja rešuje na svoj način: bivše kolonizatorke se po poceni delovno silo odpravijo v svoje bivše kolonije, medtem ko Nemčija in Avstrija svojo delovno silo poiščeta pretežno v državah jugovzhodne in južne Evrope ter v Turčiji. V začetku so migranti prihajali sami, z namenom, da se bodo, ko zaslužijo dovolj denarja, vrnilo nazaj, vendar pa se je zgodilo obratno; namesto, da bi se vrnilo nazaj v svoje dežele, so v državo gostiteljico pripeljali še svoje družine in se odločili, da bodo v tej državi trajno ostali. In ravno ta dogodek je ključni trenutek pri proučevanju islamofobije v Evropi, saj naenkrat pomeni, da islam ni stvar, ki bi bila teritorialno daleč od razvitega Zahoda, temveč se muslimani naenkrat nahajajo v samem srcu Evrope. Pomembno se je zavedati, da so migranti iz 60. let prejšnjega stoletja v Evropo prišli v mirnih časih in so bili še kako zaželeni, saj so pomenili poceni nekvalificirano delovno silo, o njihovi kulturni, religijski in etnični identiteti pa Evropejci niso želeli vedeti nič, saj v prvih letih to enostavno ni bilo pomembno (na to sem nakazala že v prvem poglavju tega dela, in sicer v delu, da tudi če koloniziranec postane del kolonizatorske države, še vedno ne uživa enakopravnih pravic, saj po navadi predstavlja le »številko«, ki dela po nizki ceni). Vendar pa so nove skupnosti kaj kmalu začele kazati tudi svoje religijske potrebe in šele tedaj so se Evropejci zavedli, da v isti ulici, v istem bloku, morda celo v isti družini živijo ljudje, ki prakticirajo popolnoma drugačno religijo od njihove in ki imajo na podlagi te religije tudi drugače organizirano družabno življenje. V Evropo so torej prišli ljudje, katerim ni bilo v interesu ohranjanje sekularizirane podobe Evrope, temveč so želeli še naprej živeti v skladu s kulturnimi vrednotami, katere so prinesli s seboj. To pa pomeni, da so (Evropi) nujno potrebni migranti želeli živeti po načelih svoje religije, kar v začetku ni nikogar zares motilo, saj migrantske nacionalne, religijske in kulturne potrebe nikogar niso zares zanimale, ker ti ljudje takšnih potreb verjetno nimajo in jih tudi ne bi smeli imeti, saj so prišli v Evropo delati in se po končanem delu vrniti nazaj v svoje dežele. Kaj kmalu je postalo jasno, da imajo tudi novi priseljenci, ki so postali evropski islamski so državljani, potrebo po političnem izražanju, da imajo potrebo po ekonomski enakopravnosti, prav tako pa tudi po religijskem udejstvanju, enako kot vsi ostali Evropejci. Vendar pa se je izkazalo tudi, da navedene potrebe v nekaterih pogledih negirajo evropske sekularne dosežke. S tem se je pojavilo vprašanje, če lahko

Evropa v takšnih okoliščinah (z naraščajočim številom ljudi z drugačnimi kulturnimi in religijskimi potrebami) ohrani svojo sekularno identiteto (prav tam).

Kot lahko sklepamo iz do sedaj povedanega, se islamofobija v Evropi ni pojavila šele v 20. stoletju. Kar pa današnje loči od prejšnjih različic, je to, da se je v zgodnejših obdobjih govorilo o islamu kot o nečem, kar je teritorialno daleč stran, kot nevarnost, ki od zunaj preži na Evropo, medtem ko se v novejših obdobjih ne more zares govoriti le o odnosu islama in Evrope, temveč o islamu v Evropi. Četudi je slednji v Evropi prisoten že od prej (primer Španije in še posebej Bosne in Hercegovine), pa se razprava o islamu v današnjem času od prejšnjih razlikuje po tem, da ne moremo več govoriti na lokalni ravni, saj se percepcije islama ne morejo razumeti izven konteksta svetovnih, globalnih političnih dogajanj. To percepcijo namreč močno pogojujejo dogodki, ki so sledili po koncu hladne vojne, z začetkom v prvi naftni krizi, iranski revoluciji, vojni v Libanonu, arabsko-izraelskih konfliktih, Zalivski vojni, preko ameriške invazije v Iraku, vojne v Afganistanu, pa vse do znotraj-muslimanskih bojev v Egiptu, Alžiriji, Libiji in danes v Siriji. Navedeni dogodki sicer morda dajejo vtis lokalnih, vendar pa so po svojih posledicah svetovni in kažejo na to, da danes ne obstajajo zares regionalne civilizacije in kulture, prav tako pa tudi ne regionalni konflikti in vojne. Današnje civilizacije imajo svetovni čas dogajanja in prav nič se ne dogaja na enem izoliranem mestu, ne da bi imelo posledice tudi na drugem koncu sveta. Zato se današnja doba imenuje tudi »globalna doba« ali »globalna vas« (prav tam). H globalnemu in globalizaciji se bom vrnila kasneje, na tem mestu pa je potrebno omeniti tudi, da za nesprejemanje islama, strah pred njim in sovraštvo do njega le niso vedno odgovorni zgolj *pravi* Evropejci oziroma Zahodnjaki, temveč je to pogosto odvisno tudi od muslimanov samih. Za razliko od kolonialnih izmenjav, ko so kolonizatorke pogosto nasilno uvažale tujo delovno silo, so se namreč v 60. letih prejšnjega stoletja migranti bolj ali manj prostovoljno odločali za delo v zahodnih državah, tako da so se vsi ti migranti morali prilagoditi novim razmeram. V kolikor se namreč nekdo želi na tujem področju dobro počutiti, ni potrebno le to, da ga je gostitelj pripravljen sprejeti v lepi luči, ampak tudi obratno: tudi on sam mora sprejeti in se prilagoditi identiteti svojega gostitelja, kar pomeni, da se mora *prišlek* zavedati, da prihod tujca vedno vzbuja vsaj malo strahu. Tako se postavlja vprašanje, ali so muslimani, ki prihajajo na Zahod sprejeli tega takšnega, kakršen je, krščanski *in* sekularen, ali menijo, da bi se ta z njihovim prihodom moral začeti spreminjati v smeri izgradnje družbe, ki bo temeljila na določilih islama. Islamski migranti v Evropi imajo tako dve možnosti: (1) Lahko postanejo integrirani muslimani, kar pomeni, da so v političnem smislu Evropejci in hkrati obdržijo svojo muslimansko identiteto. Vendar pa se pogosto dogaja, da islamisti pod versko svobodo

pogosto razumejo tudi pravico muslimanov do lastnih predsodkov o političnem razvoju, kar pa na prvem mestu niti ne spada v bistvo islama kot religije, na drugem mestu pa tudi ne spada v skupino temeljnih človekovih pravic. Možnost pomiritve med islamsko sliko sveta in individualnimi človekovimi pravicami evropske kulturne sedanosti je tako v sprejemanju evro-islama, ki bi lahko omogočil izgradnjo Zahoda brez nasilja; (2) Lahko pa po drugi strani postanejo tudi getoizirani muslimani, kar pomeni, da se zaprejo v enega od muslimanskih get in ne komunicirajo z (nemuslimansko) javnostjo, ki jih obkroža. Mnogi islamski fundamentalisti namreč vsak poizkus integracije muslimanov v evropsko družbo vidijo kot poizkus pokristjanjevanja muslimanov, kar povzroči še večji odpor in kar ima za posledico to, da mnogi Evropejci niso pripravljeni sprejeti getoiziranih in izoliranih muslimanov, to pa pripelje do napačne trditve, da musliman ne more biti tudi Evropejec (Tibi v Markešić 2013). Evropski muslimani (kot tudi druga, tretja ... generacija le-teh) bi se tako do neke mere morali odmakniti od islamske tradicije, ki migracijo povezuje z islamsko misijo (širjenja religije)⁵⁴. Zahod pa bi po drugi strani moral priseljencem omogočiti, da postanejo enakopravni člani družbe, v katero so prišli. V kolikor se bodo muslimani obnašali misionarsko, bodo namreč s tem postali sredstvo za uresničevanje političnih prebijanj določenih islamističnih skupin, saj bo razumevanje migracije z namenom širjenja islama na Zahodu vodilo v še večji strah pred muslimani in islamom (Markešić 2013). Tako je potrebno graditi mošeje po potrebi vernikov, ne pa v imenu kljubovanja in dokazovanja islamskih moči zahodnim kristjanom, saj se bosta v nasprotnem strah in sovraštvo v obeh smereh le še povečevala.

Vse navedeno morda daje vtis, da Zahod pravzaprav ni zares sekularen, saj se venomer poudarja krščanska tradicija zahodnih civilizacij, ki je v številnih pogledih nasprotna islamu, vendar pa se je nujno potrebno zavedati, da sekularnost neke države v svojem bistvu ne pomeni izraza laicistične ideologije napredka, prav tako ne bi smelo pomeniti etatične politike nadzora in ekskluzivnega zahodnega modela reguliranja odnosov med državo in verskimi skupnostmi. Sekularnost ima namreč svoj smisel ravno v človekovi pravici do verske svobode, tako da je potrebno to videti kot obvezujočo nalogo, ki jo je treba venomer izpolnjevati, prav tako kot vse ostale človekove pravice (prav tam). O problemih religije v Evropi med drugimi podrobno govori tudi *Grace Davie*, na tem mestu pa se bom dotaknila le

⁵⁴ Nenazadnje tudi Kur'an narekuje, da morajo verniki prilagoditi svoje življenje razmeram, v katerih živijo. To pomeni, da bi morali hoditi v koraku s časom in tako med drugim sprejemati in izveči najboljše iz napredka tehnologije in znanosti, kar pa ima seveda za posledico tudi od izvirnega islama drugačne položaje posameznikov v družbi. Tako lahko trdimo, da denimo države, ki »v imenu vere« ženskam prepovedujejo javna udeleževanja – pojavljanje v javnosti brez moškega, vožnja avtomobilov itd. – dejansko ne živijo v skladu z načeli islama, temveč iz določenih razlogov posvajajo le izbrane elemente, ki jih narekuje Kur'an.

nekaterih točk, ki so s tematiko (dejanska sekularnost Evrope) neposredno povezane in katere avtorica opisuje v svojem delu o mutaciji spomina. Ko govori o mutaciji spomina, Davie pravi, da gre za dve ključni vprašanji, pri čemer se prvo nanaša na prevladujoči krščanski spomin in se tako sprašuje, kolikšen del tega spomina je v Evropi še vedno nedotaknjen: »Ali to pomeni, da spomin še vedno obstaja ali to pomeni, da so njegove osnovne predpostavke pri večini Evropejcev, ki znajo izraziti le njegove glavne značilnosti /.../ ali so to sploh kdaj znali?« (Davie 2005, 224). Drugo vprašanje pa obravnava vse večjo raznolikost religije v sodobni Evropi. Po avtoričinem mnenju je ravnovesje med obema temama eno od najbolj problematičnih vprašanj, saj je po eni strani dejanski pomen zgodovinske tradicije težko ocenjevati, ne da bi bile ob tem zapostavljene skupnosti drugih religij, številne religijske inovacije in vedno močnejša sekularna tradicija. Po drugi strani pa namenjanje prevelike pozornosti raznolikosti celotno sliko popači, zlasti če to daje občutek, da skupnosti drugih religij konkurirajo zgodovinski tradiciji, kar pa ne drži. Tako so kot posamezniki pripadniki različnih religijskih gibanj pred zakonom enaki in imajo pravico do političnih, pravnih in religijskih privilegijev, ki jim pripadajo. Četudi so ta načela sestavni del sodobne demokracije in jih je potrebno spoštovati in ščititi, pa vseeno tradicije drugih religij s kulturnega vidika nikakor niso enakopravne, saj to zaradi evropske zgodovine ni mogoče⁵⁵. Nadalje Davie za manjšine pravi, da so te ranljive tako v ekonomskem, kot tudi v socialnem smislu, saj so to skupnosti prišlekov, ki so prišle šele nedavno in še vedno iščejo tla pod nogami v smislu zaposlitve, nastanitve in izobraževanja. Ravno zaradi tega je zanje pripadnost kulturnim in religijskim tradicijam še toliko bolj pomembna, saj ravno ti vidiki življenja skupnost pogosto povezujejo v časih, ko se sooča s težavami in so zato tudi dejavnosti teh religijskih skupnosti bolj redne kot pri večinski religiji (Davie 2005). Če se navežem na prejšnje trditve o integriranih in getoiziranih muslimanih, lahko ravno v tem najdemo tudi vzrok, zakaj se mnogi prišleki pogosto odločijo za getoizirano pot, saj se v tej skupnosti počutijo bolj domače in varne. Drugi razlog za ogroženost manjšin pa je odsotnost kulturne podpore, saj so manjšine prisiljene v to, da se v smislu religijskega življenja zanašajo le same nase, saj ne morejo ničesar prepustiti profesionalcem, ki jih za to področje določi družba gostiteljica. Odmik od večinskega prebivalstva in zapiranje v omejene skupnosti, kot je primer pri getoiziranih muslimanih, pa s tem, ko se skriva pred javnostjo, zaradi svoje zaprtosti dejansko povzroči še intenzivnejše ustvarjanje stereotipnih podob o teh skupnostih. Stereotipne podobe

⁵⁵ Na primer: časovni okvir koledarskega leta in tedna je krščanski.

pa seveda ne ostajajo zgolj v glavah tako mislečih prebivalcev, temveč se s pomočjo masovnih medijev, kot produktom globalizirane kulture, z lahkoto tudi širijo.

Mediji (tisk, televizija, radio in v največji meri filmska umetnost ...), s katerimi smo venomer v stiku, poleg zabave, ki nam jo vsakodnevno nudijo, uvažajo v nas tudi določen okus, ideologijo in politična stališča, poleg tega pa tudi ponovno določajo zgodovinske resnice, s čimer določajo naše prijatelje in nasprotnike. Tehnološki napredek je med drugim pripeljal do tega, da smo ujeti v medijsko mrežo, ki ne služi več le prenosu informacij, temveč bolj ustvarjanju sveta, ki je resničnejši/stvarnejši od realnega izvenmedijskega dogajanja in prostora (Dizdarević 2013). Kot sem že navedla, so se propagandni politični materiali od nekdanj prenašali preko medijev, kar pa v današnjem svetu zaradi prenasičenosti informacij prihaja še bolj do izraza. Procesi globalizacije so tako ustvarili masovno kulturo, ki ne predstavlja več obrobja kulturnih in družbenih procesov, temveč je zasedla mesto samega centra, kar pomeni, da so »enostavne« vsebine (ne glede na medij) izpodrinile tiste, ki terjajo več razmišljanja. Današnji bralec tako potrebuje le iluzijo o tem, da bere in da to dela hitro, saj je vsakodnevni ritem življenja vse hitrejši, kar razlaga vse večjo priljubljenost »enostavnih« čtiv nad vrhunskimi deli svetovne književnosti. Medijska industrija tako preko masovne kulture svojim uporabnikom ponuja vsebine, katerih bralci ne bodo konzumirali s posebnim mentalnim naporom, zanje ni potrebna pretirana zbranost, prav tako pa se ne bo pojavila potreba po dekodiranju pomenov teh vsebin. Preko navidezno enostavnih vsebin množična kultura v največji meri služi kot orodje za manipulacijo in represijo, kar pa počne na zelo subtilen način, s katerim deluje tako na zavedni del naše osebnosti, kot tudi na instiktivno-emocionalni del našega jaza. Mediji s tem omogočajo ustvarjanje, ohranjanje in promoviranje stereotipnih, poenostavljenih razlag, s čimer utrjujejo dominantne norme in vrednote. Možnosti svobodne izbire, kritičnega razmišljanja in preiščene selekcije so s tem seveda omejene, kar daje sliko totalne in totalitarne družbe. Velike korporacije, na katerih sloni sodobna globalna in globalizirajoča kultura, preko masovnih medijev nagovarjajo cel svet, kar pa je zelo problematično že zaradi raznolikosti jezikov in kultur. Ta problem pa korporacije pogosto rešujejo z motom »prisili svet, da bo govoril tvoj jezik in da absorbira tvojo kulturo«. Globalizacija je tako, četudi daje privid multikulturnega, v resnici vodena izključno s komercialnimi sredstvi in je v svojem bistvu dejansko monokulturna. Dokaz za to leži v priljubljenosti ameriške (in zahodnoevropske) pop kulture. Tako lahko rečemo, da je množična kultura totalna, saj zajema vse nas, kot tudi totalitarna, saj z ustvarjanjem manihejske slike sveta ne sprejema drugega in drugačnega. V tej projekciji smo torej *mi* vse tisto, kar je pozitivno, medtem ko so *oni* vse, kar je negativno in danes na mestu *onih drugih*

stojijo muslimani. Procesi manipulacije z množično kulturo se tako dogajajo na arhetipskem podzavestnem nivoju, njihova značilnost pa je, da delujejo izven uma in razuma, do izraza pa prihajajo preko simbolov. Pomembno se je zavedati, da znaki niso enaki simbolom, saj znak na cesti ni simbol, ker označuje nekaj konkretnega. Simbol, po drugi strani, sproži niz percepcij, verovanj in emocionalnih odzivov. Simboli so tako sredstva transmisije informacij in pomenov, ki delujejo na intelektualnem, emocionalnem, prostorskem, duhovnem in materialnem nivoju, pomagajo pa nam pri tem, da notranji svet razumemo in izrazimo na enostavnejši način. Tako je simbol lahko mošeja, arabsko ime ali burka, ki se denominira in povezuje z antagonistom in poosebljanjem zla. Na enakem nivoju seveda delujejo tudi simboli, ki se povezujejo s poosebljanjem dobrega, kar je denimo, ameriška zastava, zastava Evropske unije ali križ. S tem se zopet dotikamo že navedenih propagandnih metod, ki izvirajo vsaj že iz križarskih vojn, saj je arhetipski mit v krščanstvu odrešitelj, ki se bo žrtvoval za odrešitev človeštva. V tem dualizmu med dobrim in slabim pa se je za najbolj učinkovit element za manipulacijo izkazalo ustvarjanje strahu, kar je omogočilo nastajanje poslušnih množic, s čimer se je počasi ustvarjala tudi kultura strahu. In ravno to je kultura, v kateri danes živimo in katera bo (kot kaže) vedno ustvarjala nove nasprotnike, saj brez njih Zahod ne more dokazati svoje superiornosti nad preostankom sveta. In če zaokrožimo do sedaj navedeno in če rečemo, da so literarna besedila, z romanom v vodilni vlogi, bila neločljiva od imperialističnih in kolonialističnih osvajanj ter so s tem omogočala propagando za imperializem in kolonializem, potem današnji mediji omogočajo propagandni material za neoimperializem in neokolonializem, saj so se filmi o muslimanski nevarnosti na Zahodu pojavljali že davno pred enajstim septembrom, kar pomeni, da so s permanentnim ponavljanjem ustvarjali arhetipskega nasprotnika, s čimer so politiki olajšali postopek določanja nasprotnika.

7.2 Zahod, BiH in islamofobija v 20. in 21. stoletju

V prejšnjih poglavjih sem navedla nemalo dokazov, ki kažejo na pojav islamofobije v habsburški Bosni in Hercegovini. Po koncu prve svetovne vojne, ko se je oblast zopet zamenjala, ter preko jugoslovanskega socialističnega režima v času po drugi svetovni vojni, se zdi, da islamofobija, ali katera koli druga vrsta religijske fobije, ni zares prišla do izraza, bodisi zato ker dejansko ni obstajala, še raje pa zato, ker je kakršno koli javno religijsko delovanje sistem enostavno prepovedoval. Vendar so se po Titovi smrti zadeve v Jugoslaviji začele zopet slabšati; nacionalizmi, ki so pripeljali do hude vojne ob koncu 20. stoletja, so

tako na tem področju zopet prebudili fobije in sovraštvo med religijami, ki je bilo v največji meri naperjeno proti islamu. Dejstvo je, da bi agresija na Bosno in Hercegovino, ki je trajala od leta 1992 do 1995 in katero so vodili srbski nacionalisti, lahko trajala tudi manj časa. Nekateri bi se strinjali celo, da bi lahko bila popolnoma preprečena. Vojno so v končni fazi ustavili NATO in Združeni Narodi (s podpisom Daytonskega sporazuma, ki danes onemogoča uspešno delovanje države), to pa bi lahko naredili tudi že veliko prej. Aleš Debeljak je še strožje komentiral, da je Daytonski sporazum sicer zamrznil vojno stanje, da pa je dal mednarodnemu guvernerju skoraj kolonialna pooblastila za upravljanje z razrušeno Bosno in Hercegovino (Debeljak 2010).

Odgovor na vprašanje, zakaj Zahod ni ukrepal že prej, se skriva v tem, da se je zopet pojavil podoben duh, kakršen je bil prisoten v času avstro-ogrske okupacije na tem področju, in sicer: pustiti pripadnike različnih skupin med seboj še naprej sprte, si pridobiti določeno število privržencev iz vplivnih krogov prebivalstva in nato vladati in nadzorovati. Ker ne moremo govoriti o dejanskem kolonializmu, kakršen je bil prisoten v času Avstro-Ogrske, pa lahko ob koncu 20. in v začetku 21. stoletja govorimo o subtilnejši verziji kolonializma in imperializma zahodnega sveta, ki pa ima še vedno za enega od ciljev v karseda večji meri »ukrotiti« muslimane.

7.2.1 Mednarodna vmešanost v vojni v Bosni in Hercegovini (1992–1995)

Med mnogimi, ki obsojajo ravnanje Evrope in Združenih držav v času zadnje vojne, tudi Robert Donia v *Biografiji mesta Sarajeva* (2006) pravi:

Četudi je zunanji svet pazljivo opazoval dogajanje v Sarajevu, ni bila niti ena država ali skupina držav pripravljena ukrepati v smeri, ki bi ustavila ubijanje. Tisti, ki so želeli ustaviti obkolitev, vojaki bosanske vojske, za to niso imeli sredstev. Tisti, ki so imeli sredstva za prekinitev obkolitve, evropske sile in Združene države Amerike, pa niso imeli volje teh sredstev uporabiti, temveč so se raje osredotočili na humanitarne potrebe žrtev. Odsotnosti njihovega delovanja ne moremo pripisati nepoznavanju ali nedojemanju situacije. Poduradniki Združenih Narodov so natančno informirali države članice o naravi in obsegu nasilja, vendar je nepripravljenost držav članic za to, da podprejo vojno akcijo pri obrambi civilov, omejila sposobnosti Združenih Narodov, da dejansko ukrepajo (Donia 2006, 328).

Leta 1992 so Združeni narodi ustanovili UNPROFOR (United nation protection forces) z namenom nadzorovanja miru na Hrvaškem, vendar so kaj kmalu po izbruhu vojne svoj sedež premestili v Sarajevo, saj so upali, da bo imela njihova prisotnost pomirjujoč učinek na mesto.

UNPROFOR na začetku ni imel nikakršne formalne naloge, vendar se je ob prihodu prvega komandanta, general-polkovnika Satisha Nambiara zdelo, da imajo Združeni narodi namen tudi vojno posredovati v imenu Socialistične Republike Bosne in Hercegovine. Četudi ni imel konkretnega mandata, je UNPROFOR kmalu postal ključni faktor pri razvoju vojnih spopadov v Sarajevu in preostalem delu Bosne in Hercegovine. Dogajanja v Sarajevu in dostop do mesta preko letališča sta postala vodilna faktorja pri odločanju Združenih narodov. Slednji z zahodnimi vodjami niso bili odgovorni za obkolitev Sarajeva, vendar je politika Združenih narodov – zaradi ogromnega razkoraka med povsem dobrim razumevanjem situacije s strani Združenih narodov in nepripravljenosti članic za uporabo svojih resursov, ki bi rešila situacijo – pogosto delovala ravno v smeri nadaljnjega napadanja na Sarajevo. Uradniki Združenih narodov so bili ves čas obkolitve razdvojeni med vlogo pomirjevalca (uporabo oboroženih sil, s katerimi bi se upoštevale resolucije) in vlogo varuha miru (nadzorovanje in patroliranje pri sporazumih, ki jih dosežejo strani nasprotnice). Donia takšno delovanje Združenih narodov vidi kot klasičen primer pomanjkljivih sredstev, ki preprečujejo doseganje hvale vrednih ciljev, v nekaterih primerih pa se je škoda še povečala zaradi odprte zlonamernosti vplivnih posameznikov v organizacijah Združenih narodov. Četudi so se Združeni narodi zavedali, da bi bilo potrebno z vojaškimi postopki preprečiti nadaljnje bombardiranje mesta, pa so se v treh letih od izbruha vojne večinoma osredotočali le na humanitarno pomoč in »ščitili« območje okoli letališča. Mesto je bilo tako izključeno iz definicije UNPROFOR-jeve neposredne misije, saj bi bila oborožena zaščita, po mnenju generalnega sekretarja Varnostnega sveta, preveč tvegana. Podobno mnenje je delil tudi NATO. Tako so uspeli do neke mere zaščititi le področje okoli letališča in sklenili, da se mora s položajev nujno odstraniti vse protiletalsko orožje, ki bi lahko ciljalo na letališče, ter da se lahko vsa artilerija, postavljavci in metalci min ter vsi tanki, ki so v dosegu letališča, nahajajo le na mestih, katera *odobri* UNPROFOR. V skladu z navodili so srbski nacionalni voditelji v Bosni in Hercegovini obljubili, da bodo ofenzivno oborožitev razdelili na pet lokacij v bližini letališča (ki bodo odobrene (!) s strani UNPROFOR-ja) ter da bodo nadaljevali z granatiranjem mesta, vendar da ne bodo ciljali na letališče. Novinarji, ki so poročali iz Sarajeva, so osuplo opazovali groteskno situacijo, v kateri uradniki Združenih narodov mirno pišejo v svoje zvezke, medtem ko v mestu, ki ima več kot pol milijona prebivalcev, divja neusmiljena vojna. Četudi so Združeni narodi pripomogli k temu, da ljudje v mestu niso umirali od lakote in so omogočili oskrbovanje z vodo ter podpirali kulturne dejavnosti v mestu, pa so bili njihovi postopki prepogosto zaznamovani s popuščanjem nacionalističnim Srbom, ki so oblegali mesto. UNPROFOR, ki je vztrajal pri tem, da se priskrbijo osnovne

življenjske potrebščine, je tudi sam na nek način postal talec srbskih nacionalistov v Bosni in tako tudi postal del aparata obkolitve. Združeni narodi so tako strogo upravljali premikanje oseb v in iz mesta, kar je bilo sicer potrebno zaradi omejenega števila sedežev na letalih Združenih narodov, vendar pa so po vztrajanju Srbov tudi zavračali podporo kakršnim koli dejavnostim, ki bi krepile narodni ponos ali izražale sarajevski odporniški duh proti obleganemu Sarajevu. Tako so Združeni narodi 22. julija 1992 prepovedali polet letala z bosanskimi športniki, ki bi morali oditi na olimpijske igre v Barcelono, in sicer z izgovorom, da lahko prepeljejo le dva registrirana tekmovalca in še osem oseb. To dejanje je močno razjezilo Mednarodni olimpijski komite, ki je nemudoma priznal vseh trideset predstavnikov in v Sarajevo poslal svoja letala, ki so tekmovalce prepeljali v Barcelono. Tudi stalno opevana humanitarna pomoč je bila dojeta zelo ozko, kar ponazarja primer, ko je Avstrija ponudila nove uniforme za gasilsko brigado v Sarajevu. Združeni narodi niso odobrili njihove dostave, saj se uniforme po njihovem mnenju niso mogle kvalificirati kot humanitarna pomoč. Tako je UNPROFOR-jeva tolerantnost do srbskih nacionalistov pogosto še povečala izpostavljenost stanovalcev napadom, nekateri postopki pa so privedli celo do smrtnih žrtev na glavnih križiščih v mestu. Po prvih napadih spomladi leta 1992 so bile na južni strani mesta postavljene ograje (bariere) iz kontejnerjev, ki so sicer zmanjšale število žrtev, vendar menim, da ni potrebno posebej poudarjati, da bi pravi postopek v takšni situaciji bil preprečiti napade, ne pa postavljati ograje, s čimer se še vedno dovoljuje ostrostrelcem, da mirno »opravljajo svoje delo«. Na enem od križišč so kot navidezno ograjo pred ostrostrelci celo postavili veliko modro platno, ki je delovalo kakor zaščita, vendar pešcev ni ščitila pred naboji. Ob koncu leta 1993 je UNPROFOR na željo srbskih nacionalistov kontejnerje umaknil, kar je seveda omogočilo intenzivnejše ubijanje civilnih žrtev, v letih 1994 in 1995 pa je bil na mestu, ki je bilo najbolj izpostavljeno ostrostrelskim napadom, postavljen francoski oklepnik, ki se je premikal naprej in nazaj, kar je končno vsaj malo olajšalo prehod pešcev. Šele spomladi 1995 je bila ograja iz kontejnerjev okrepljena in podaljšana tako, da je dejansko ščitila civiliste pred napadi. Delovanje Združenih narodov torej ni potekalo v smeri pomiritve, temveč je pogosto pripomoglo k še večjemu številu žrtev. Prehod preko letališke steze je mnogim predstavljal edini način za pobeg iz mesta, kar je organizirala Armija RBiH, Združeni narodi pa so srbskim nacionalistom obljubili, da bodo ponoči osvetljevali letališče ter z izpolnitvijo obljube na življenje in smrt prepustili premikajoče se žrtve srbskim ostrostrelcem z okoliških hribov (Donia 2006).

Zakaj so Združeni narodi tako pasivno reagirali pri pokolu muslimanov v zadnji vojni? Je šlo res za balkanistično prepričanje, da se »ljudje v tem delu Evrope pač radi ubijajo in da tu ni

kaj dosti storiti«, ali je po sredini dejansko stala islamofobija? Menim, da gre za kombinacijo obojega, saj se tudi pasivnost Združenih narodov pri genocidu v Srebrenici enostavno ne more razumeti izven krščansko-muslimanskih korenin iz preteklosti. Džemal Najetović s pravne fakultete v Zenici meni, da je ravnanje mednarodnih organizacij v zadnji vojni ustvaril

/.../ tisti um, ki je razvil kolonialno dominacijo v svetu, tisti um, ki je vodil obe svetovni vojni z enormnim številom žrtev vseh vrst, tisti um, ki je rodil male in velike Hitlerje, Mussolinije in Staline, tisti um, ki je bil gluh za antisemitizem, dokler je ta bil v razcvetu, nato pa se je za svoje grehe do Židov odkupil na račun Arabcev in palestinskih interesov, s čimer je svoje sovraštvo do Židov teritorialno prenesel v arabski svet. /.../ To je tisti um, ki danes z mečem in ognjem uvaja demokracijo in svobodo v mnoge države /.../ (Najetović 2013).

V prid zgornjim trditvam in obsodbam govori tudi dejstvo, da so Združeni narodi in NATO leta zavračali trditve, da je v zadnji vojni v Bosni in Hercegovini šlo za genocid, s čimer so kršili zakon, ki določa, da je po mednarodnem pravu genocid zločin, katerega so države članice ZN in NATO-a obvezne preprečiti in ga kaznovati (prav tam). Mednarodno sodišče še danes, dobrih dvajset let po vojni, ni sodilo vsem vojnim zločincem. Nizozemski komandant, ki je Ratku Mladiću neposredno pomagal pri genocidu v Srebrenici, pa je v domači nizozemski armadi dobil višji čin (Debeljak 2010).

7.2.2 Islamofobija v Bosni in Hercegovini

Preden se spustim v razpravo o islamofobiji, ki se danes pojavlja v bosansko-hercegovskih medijih, se zdi omembe vredno tudi dejstvo, da so bili do nedavno prebivalci Bosne in Hercegovine imenovani kot Muslimani (z veliko začetnico), kar skupino predstavlja kot ponižujočo in stigmatizirajočo, saj gre dejansko za narod, ki je s svojim teritorijem zgodovinsko povezan. V kontekstu zgodovinske kontinuitete (z začetki v Avstro-Ogrski) islamofobije, se tako prebivalcem odreka narodno ime za ceno verske identitete, kar je že v samem bistvu diskriminatorno, sploh pa v odnosu do ostalih jugoslovanskih narodov.

Islamofobija v Bosni in Hercegovini morda zveni kakor paradoks, saj je usmerjena proti avtohtonemu, staroselskemu in najštevilčnejšemu delu prebivalstva v Bosni in Hercegovini, vendar pa prisotnost islamofobije v bosanskohercegovskih medijih pravzaprav niti ne čudi, sploh če upoštevamo vse navedbe iz prejšnjega dela magistrskega dela. Bosanskohercegovski mediji, ki slovijo kot »neodvisni«, so namreč naslonjeni na daytonsko ideološko strukturo (Daytonski sporazum pa je – kot sem že navedla – plod Zahodnih sil), pa so v resnici glavni posredovalci islamofobije.

V prvih letih po končani vojni je v sarajevskih medijih vladalo zatišje glede tematiziranja in problematiziranja islama, vendar pa je že teroristični napad na ZDA leta 2001 odprl možnost ponovnega preoblikovanja resnice in krivcev, ki je bil v letih po vojni utišan (saj naj bi Daytonski sporazum pomiril sprte strani). Z ustanovitvijo državne strategije v boju proti tako imenovanemu islamskemu terorizmu in v duhu nove ameriške vojne se je tako v sarajevskih medijih ponovno pojavila islamofobija, in sicer v imenu t. i. borbe proti terorizmu, ki je utemeljena na medijskih lažeh in ponižujočih konstrukcijah, ki so prevzete z Zahoda, kjer je islam viden kot religija, ki spodbuja nasilje in terorizem. Ob že tako ali tako neučakani hrvaški in srbski nacionalistični klimi, ki je bosanske muslimane želela predstaviti kot nove teroriste (četudi ni nihče znal pojasniti, kje so se ti skrivali pred enajstim septembrom), je pojave islamofobije v medijih napihnila tudi nevladna (NGO) infrastruktura, katero so dolga leta zelo preračunljivo vzgajale donacije z Zahoda. Slednja je svoja kvazidemokratska stališča predstavila v luči boja proti terorizmu. Tako so se v letih po napadu na ameriška dvojčka organizirale okrogle mize, seanse ter časopisi, ki so obravnavali odkritje tako imenovanega islamskega terorizma pri muslimanskih prebivalcih Bosne in Hercegovine. Že leta 2001 so se v Sarajevu pojavili neodvisni časopisi, katere so, tako kot nevladni sektor, finančno podpirali Zahod ter srbske in hrvaške obveščevalne službe. Na Federalni Televiziji (FTV) smo lahko videli mnoge prispevke, ki »pričajo« o prisotnosti terorizma med bosanskimi muslimani. Tako so ti t. i. neodvisni sarajevski mediji le še razpihovali islamofobijo, ki je bila na subtilen način postavljena z Zahoda, izražala pa se je v neutemeljenih, pol-primitivnih konstrukcijah terorizma. Fatmir Alispahić v svojem prispevku o islamofobiji v sarajevskih medijih navaja, da je na lastna ušesa slišal besede urednika enega od neodvisnih medijev: »Če želiš povečati število gledalcev/poslušalcev/bralcev, objavi intervju z Alijo Izetbegovićem. Če pa želiš še kakšno dobro donacijo, potlej objavi prispevek o islamskem terorizmu v Bosni in Hercegovini« (Alispahić 2013). Bombastični članki so tako v samem srcu evropskega islama, čigar avtohtoni prebivalci nikdar v svoji zgodovini niso ravnali nasilno, preko naslovov, kot so (če jih naštejemo le nekaj): *'Alijina slika z Bin Ladnom'*, *'Inštitut sevdaha razglašen za teroristično organizacijo'* in *'Muslimani rušijo katoliško šolo v Tuzli'*, so iz Bosne in Hercegovine ustvarili karikature ter med samimi prebivalci vcepili strah pred islamom, pri čemer so podlegli zahodnim stereotipom in ga predstavili kot izvor terorizma (prav tam). Posledice tovrstnega ravnanja pa se lahko vidijo na dveh ravneh: po eni strani to pelje do dejanskega sovraštva muslimanov do evropskega Zahoda, vendar pa je, še raje in na primeru Bosne in Hercegovine, prebivalstvo v luči samo-stigmatizacije in pripravljenosti za dejansko spreminjanje zgodovine in zgodovinskih vrednot vse bližje prostovoljnemu podrejanju

Zahodu, kar pa, seveda vodi v nadaljnja neokolonialna in neoimperialistična monokulturna širjenja, ki lahko iz množic ustvarijo poslušne ovce, prepričane o absolutni pravilnosti ravnanj zahodnih sil v vseh pogledih. Tako lahko ob koncu tega magistrskega dela potrdimo tudi zadnjo hipotezo, da se orientalizem in kolonializem iz obdobja avstro-ogrske uprave v Bosni in Hercegovini zrcalita še dandanes; ne nazadnje so se ravno v času Kállayeve Bosne in Hercegovine mednacionalni spori balkanskih narodov močno zaostri. Jasna delitev na tri različne, med seboj pogosto nasprotujoče si narodne skupine, svojih korenin sicer nima v času Avstro-Ogrske, vendar so se odnosi z njeno pomočjo dejansko močno zaostri.

8 ZAKLJUČEK

V magistrskem delu sem se trudila skozi dogajanja v Sarajevu na prehodu iz 19. na 20. stoletje prikazati značilnosti avstro-ogrške balkanske politike in njene posledice na današnjo podobo sveta ter podobo Bosne in Hercegovine posebej. Prvi del, ki sem ga namenila razlagi teoretske podlage, je podal opredelitev pojmov, ki so bili ključnega pomena za razumevanje nadaljnjega dela. Tako sem praktične primere iz bosansko-hercegovske zgodovine aplicirala na teoretsko podlago in skozi delo prišla do potrditev hipoteze, da avstro-ogrška politika v Bosni in Hercegovini *je* bila kolonialna, četudi mnogi danes tega ne priznavajo in jo v nekaterih primerih označujejo za polkolonialno. Prav tako je bil potrjen tudi drugi del iste hipoteze, namreč, da so bili poleg kolonialističnih tudi orientalistični pristopi bosanskemu prebivalstvu zelo pogosti, kar se po mojem mnenju najbolj izraža v časopisu *Nada* preko besedil in slikovnega gradiva, kot tudi v neomavrskem slogu arhitekture, v katerem je nova oblast gradila monumentalne zgradbe z namenom prikazovanja preostanku sveta, da je eksotični Orient sedaj postal del monarhije. Seveda ne gre zanemariti tudi drugih vej kulturnega izražanja, pri čemer so kolonialistični in orientalistični diskurzi prav tako močno prihajali do izraza, najpogosteje preko tako psihologizacije in modernizacije družbe, kar se najbolj odraža v odnosu do šolstva in v veliki meri v odnosu do sarajevskih muslimanskih žensk, pri čemer so imena iz drugih del dvojne monarhije »sofisticirala« domače prebivalce kot mati, ki vzgaja svoje nezrele otroke.

Skozi skoraj vsa poglavja magistrskega dela se je prežemal tudi dokaz druge hipoteze, in sicer, da je avstro-ogrška kulturna politika spodbujala rast nacionalizmov v Bosni in Hercegovini. Res je, da ne bi bilo pravilno trditi, da je Avstro-Ogrska tudi »povzročiteljica« nacionalizmov na teh tleh, se pa gre zagotovo strinjati s teoretiki, ki pravijo, da je habsburška oblast že načeta nasprotja še bolj poglobila. Dokazi, da je temu res tako, se najprej skrivajo v Kállayevi politiki izoliranja bosanske nacije od sosednjih narodov, v skladu s tem pa močno prihajajo do izraza pri odnosu oblasti do srbsko-pravoslavnih inštitucij. Naj gre za verske, kulturne ali izobraževalne ustanove, ki so jih vodili srbski ali muslimanski prebivalci – so bile vse brez izjeme vedno podvržene strogemu nadzoru oblasti. S tem ko so si oblasti prizadevale na svojo stran pridobiti večinski – muslimanski – del prebivalstva in mu ustvariti novo zgodovino, so dejanske probleme družbe, kot je denimo agrarna problematika, postavile v ozadje in le navidezno dajale vtis strpnosti do muslimanskega dela prebivalstva. S tem da so si na svojo stran prizadevale pridobiti vodje etničnih skupin, so le še poglobile prepad med različnimi sloji prebivalstva, prav tako pa tudi med različnimi nacionalnimi skupinami.

Predvsem, ko gre za muslimanski del prebivalstva, lahko do neke mere trdimo tudi, da se je muslimanski nacionalizem (četudi zaradi problematične terminologije zveni nesmiselno) dejansko rodil v času Avstro-Ogrske. S tem ko je preprečevala srbske in hrvaške vplive, je namreč med muslimani podžgala težnje po identiteti, ki bo od Srbov ali Hrvatov strogo ločena, ali pa jih, nasprotno, s tem pripeljala do tega, da so ravno muslimani kasneje nastopali kot najbolj goreči člani srbskih ali hrvaških nacionalističnih skupin. Četudi je bil Kállayev namen ustvariti bosansko nacijo več veroizpovedi, pa je ravno zaradi tako strogega ravnanja do pravoslavnih Srbov in katoliških Hrvatov dosegel obraten učinek, pri čemer so Srbi postali še bolj srbski, Hrvati pa še bolj hrvaški.

Magistrsko delo je potrdilo tudi tretjo hipotezo, ki pravi, da je bila islamska verska skupnost, ki jo je ustanovila Avstro-Ogrska, dejansko osnovana z namenom lažjega nadzora in vodenja večinskega muslimanskega prebivalstva. Tu bi morda lahko oporekali, češ da je Kállay ravno s tem, ko je muslimanom namenil vlogo pravih nosilcev bosanske nacije, dejansko ta del prebivalstva povišal nad ostalimi, vendar pa dogajanja, ki sem jih opisala v delu, dokazujejo, da je bilo pridobivanje muslimanov na svojo stran izpeljano z namenom lažjega nadzora lokalnega prebivalstva, kot tudi z namenom izoliranja od sosednjih narodov. Združitev z njimi bi namreč lahko pomenila nevarnost za ohranitev teritorialne integritete Avstro-Ogrske, kar pa slednji seveda ni bilo v interesu. Med seboj je praktično še dodatno sprla narodne skupnosti, ki so živеле na tem področju, še bolj pa je s takšnimi dejanji sprožila bumerang efekt, saj so se skupine, ki so bile podvržene še večjemu nadzoru, v skoraj vseh primerih obrnile proti njej. Taisti efekt pa je spodbudila tudi z vztrajanjem na državnih šolah in rezanju učnih načrtov ostalim – v zelo veliki meri muslimanskim – šolam, tako da je sama dejansko proizvedla sekularne intelektualce, ki so se vedno glasneje obračali proti njej, kar je v končni fazi pripeljalo tudi do propada Avstro-Ogrske, ki je po koncu prve svetovne vojne izginila z zemljevida.

Avstro-Ogrsko je v njeni balkanski politiki vodil moto *divide et impera*⁵⁶, ki pa je zopet začel prihajati do izraza v dojemanju Balkana in muslimanov v vojnah ob razpadu Jugoslavije s strani Zahoda. Tako kot velja za nacionalizme, velja tudi za zahodno percepcijo Balkana in muslimanov: ne, ni je povzročila Avstro-Ogrska, obstajala je že veliko prej, kot navaja Aleš Debeljak pa je v zadnji vojni retorika Balkana kot prostora barbarstva postala razcefrano meso, pri čemer so staroselski evropski muslimani v Sarajevu skupaj s svojimi hrvaškimi,

⁵⁶ Prevod: deli in vladaj.

judovskimi in srbskimi someščani lahko le nemočno gledali, kako si *civilizirana* Evropa pred trpljenjem barbarov svetohlinsko zatiska oči (Debeljak 2010).

Kot smo videli v zadnjem poglavju, si od Daytonskega sporazuma naprej Evropa skupaj z ZDA pod pretvezo revitalizacije in napredka podreja Bosno in Hercegovino, katere glavno mesto je izgubilo 65 odstotkov predvojnega prebivalstva. Zaradi družbe, kjer še vedno vlada globoko medsebojno nezaupanje, ki ohranja *status quo* v tej državi in tako omogoča nadvlado Zahodnih velesil, se je potrdila še zadnja hipoteza, in sicer da orientalizem in kolonializem iz obdobja Avstro-Ogrske Bosne in Hercegovine odsevata v današnji podobi sveta.

9 LITERATURA

- Abadžić Hodžić, Aida. 2011. Kultura odijevanja u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – uloga i značaj ilustracija i priloga u časopisu »Nada« (1895.–1903.). V *Odjeća kao simbol identiteta: Zbornik radova naučnog skupa*, ur. Irfan Hošić, 19–29. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću, Gradska galerija.
- Alispahić, Fatmir. 2013. Uloga sarajevskih medija u širenju islamofobije. V *Uzroci i prevencija islamofobije: Zbornik radova naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Halil Mehtić in Izet Pehlić, 321–335. Zenica: Islamski pedagoški fakultet.
- Baotić, Andrea. 2012. Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama. V *Sophos – časopis mladih istraživača*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 107–130.
- Besarović, Risto. 1974. *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austro-ugarskom upravom*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- *Bosnia facts*. Dostopno prek: <http://www.bosniafacts.info/> (8. junij 2016).
- Çelik, Zeynep. 1992. *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*. Berkeley: University of California Press.
- Davie, Grace. 2005. *Religija v sodobni Evropi: Mutacija spomina*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Debeljak, Aleš. 2010. *Balkanska brv: eseji o književnosti »jugoslovanske Atlantide«*. Ljubljana: Študentska založba.
- Dizdarević, Mevludin. 2013. Film i popularna percepcija islama. V *Uzroci i prevencija islamofobije: Zbornik radova naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Halil Mehtić in Izet Pehlić, 283–300. Zenica: Islamski pedagoški fakultet.
- Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo: Biografija grada*. Sarajevo: Institut za historiju.
- Grabrijan Dušan. 1986. *Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu: s posebnim ozirom na sodobno*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Hansen, Lane. 1996. Slovenian Identity: State-Building on the Balkan Border. *Alternatives: Global, Local, Political* (21): 473–495.
- Južnič, Stane. 1980. *Kolonializem in dekolonizacija*. Maribor: Obzorja.
- Kállay, Vilma. 1895. Žene-lijčnici u Bosni. *Nada*, 188–189 (15. maj).
- Kapidžić, Hamdija. 1968. *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine*. Sarajevo: Svjetlost.

- Kraljačić, Tomislav. 1987. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, Hamdija. 1969. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva.
- Kruševac, Todor (1960) *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo: Muzej grada.
- Krzović, Ibrahim. 1987. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija BiH.
- Kurto, Nedžad. 1998. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*. Sarajevo: Sarajevo publishing, Međunarodni centar za mir.
- Loomba, Ania. 2009. *Kolonijalizem in neokolonijalizem*. Ljubljana: Orbis.
- Markešić, Ivan. 2013. Islamofobija – ideologija ili posljedica prijeteće opasnosti od islama i muslimana. V *Uzroci i prevencija islamofobije: Zbornik radova naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Halil Mehtić in Izet Pehlić, 57–80. Zenica: Islamski pedagoški fakultet.
- Mrazović, Milena. 1895. Ilidža i okolina joj. *Nada*, 163 (1. maj).
- *Nada*. 1895. Našim čitaocima!, 2 (1. januar).
- --- 1897. (Ni naslova), 221 (3. junij).
- --- 1898. (Ni naslova), 188 (3. junij).
- Najetović, Džemal. 2013. Međunarodna umiješanost i odgovornost za genocid nad Bošnjacima. V *Uzroci i prevencija islamofobije: Zbornik radova naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Halil Mehtić in Izet Pehlić, 263–382. Zenica: Islamski pedagoški fakultet.
- Pejanović, Đorđe. 1961. *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Said, Edward W. 1996. *Orientalizem: zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- *Sarajevo (1878–1918): Sarajevo za vrijeme Austro-Ugarske*. Dostopno prek: <http://sarajevo18781918.blogger.ba/arhiva/2005/04> (8. junij 2016).
- Spasojević, Borislav. 1999. *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Rabic.
- Šamić, Jasna. 2001. *Pariz – Sarajevo 1900.: Svjetska izložba i Bosanski paviljon*. Sarajevo: Mediapress.

- Todorova, Maria. 2001. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK.
- Velikonja, Mitja. 2002. »Dom in svet«: Kultura in študije naroda. V *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, ur. Aleš Debeljak, Peter Stanković, Gregor Tomc in Mitja Velikonja, 283–297. Ljubljana: Študentska založba.
- Vervaet, Stijn. 2013. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
- *Vijećnica: Rathausbau in Sarajevo*. Dostopno prek: <http://vijećnica.ba/> (9. junij 2016).